SAMUELIO BOGUSLAVO
CHYLINSKIO
BIBLIJA

SENASIS TESTAMENTAS

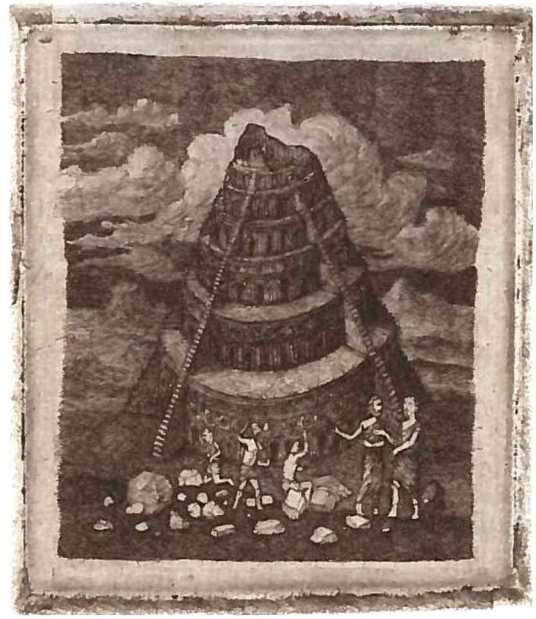

I tomas
Lietuviško vertimo ir olandiško originalo
faksimilės

LIETUVIŲ KALBOS INSTITUTAS
2008

Si quod tempuσ eſt, quo ſerió declarem, quid ſit pietaσ, quid fideσ, quid patientia, quid denique doctrina ipſa, nunc certé eſt, quo omnia eluceſcant iſta, in adverſiσ demum cernitur animi generoſitaσ, in ſecundiσ autem et proſperiσ nemo non facile fortem ſe gerit. Quid multa! Oro ut fiat voluntas Domini, dum ergo facta eſt, feram ſi non forti, tamen modeſto animo.[a]

Samuel Boguslaus Chylinski

Pratarmė

Beveik po 350 metų Lietuvos visuomenei pirmą kartą pateikiamas Šventojo Rašto vertimas, kuris liudija aukštą mūsų krašto humanitarinės kultūros lygį XVII amžiuje, jos atstovų gerą išsilavinimą, dalyvavimą Vakarų Europos mokslo ir kultūros gyvenime, Lietuvos reformatų indėlį į lietuvių kalbos ir raštijos tradiciją. Biblijos vertėjas Samuelis Boguslavas Chylinskis paskutiniais studijų metais Olandijoje, o vėliau persikėlęs į Angliją per maždaug ketverius metus išvertė į lietuvių kalbą visą Šventąjį Raštą ir buvo palankiai įvertintas žymiausių to meto kultūros ir mokslo žmonių. Tačiau jis nebuvo apsukrus reikalų tvarkytojas, nesugebėjo savo rankose išlaikyti Biblijai skirtų lėšų, buvo pergudrautas menkesnių už jį, o milžiniškas jo nuveiktas darbas sužlugdytas. Biblijos vertimai, į kuriuos lygiavosi Chylinskis – olandiška *Statenbijbel* ir iš dalies *King James Bible* Anglijoje – savo kraštuose buvo ir tebėra ypatingai vertinami ne tik kaip bendruomenės reikmėms skirti Šventojo Rašto vertimai; jie turėjo labai svarbią reikšmę nacionalinių kalbų formavimuisi, yra skaitomi ir leidžiami iki šiol. Chylinskio vertimas, be abejo, galėjo atlikti panašų vaidmenį Lietuvoje. Išlikęs nepilnas, dabar jis išleidžiamas kaip XVII a. kultūros ir kalbos paminklas. Artėjančiam Chylinskio Biblijos leidimo jubiliejui išleidžiama faksimile, numatomu išleisti Biblijos vertimo perrašu ir žodžių formų indeksu tikimasi bent iš dalies grąžinti skolą ir skirti Chylinskio darbams deramą vietą lietuvių kultūros istorijoje.

Knygoje publikuojami dokumentai saugomi Didžiosios Britanijos, Nyderlandų, Švedijos ir Lietuvos bibliotekose. Vien dėl to reikėjo prašyti pagalbos ir susirašinėti su daugeliu žmonių skirtingose šalyse. Visiems jiems esu nuoširdžiai dėkinga. Visų pirma olandams – daugiamečiam *Gereformeerde Bijbelstichting* pirmininkui L. M. P. Scholtenui, bendruomenės nariams Johanui ir Dirkui Snelams, *Nederlands Bijbelgenootschap* vertėjui ir bibliotekininkui dr. Alfonsui Jaakke, mano studijoms *Vrije Universiteit* vadovavusiam profesoriui J. A. van Leuvensteijnui, Amsterdamo universiteto dėstytojui dr. René Genis ir Fryzų istorijos ir literatūros centro (Tresoar) darbuotojui dr. Jacobui van Sluis. Ačiū Amsterdamo universiteto bibliotekai už leidimą publikuoti jų fonduose saugomos *Statenbijbel* faksimilę, ypač bibliotekininkui Paului Dijstelberge už pagalbą rengiant skaitmenines kopijas. Už tarpininkavimą užmezgant ryšius su Fryzų muziejumi ir visokeriopą pagalbą dėkoju Lietuvos garbės konsului Nyderlanduose Hermanui de Langei ir Nyderlandų Karalystės ambasadorei Lietuvoje, Jos Ekscelencijai Annemiekei Ruigrok, ambasados darbuotojoms Nijolei Galinienei ir Vaivai Kupčiūnaitei. Už Fryzų muziejuje saugomų darbų kopijas, kurios knygoje skelbiamos kaip iliustracijos, ačiū muziejaus direktoriui Gertui Elzingai.

[a] „Jeigu yra toks laikas, kada iš tiesų galima patirti, kas yra dievobaimingumas, kas ištikimybė, kas kantrumas ir galiausiai kas yra pats mokslas, tai, be abejo, tas laikas yra dabar; tiktai nelaimėse atsiskleidžia dvasios kilnumas, nors sėkmingais ir palankiais laikais kiekvienas be vargo rodysis narsuoliu. Ką ir kalbėti! Meldžiu, kad būtų Viešpaties valia, o jai išsipildžius, kad priimčiau ją jei ne narsiai, tai bent nuolankiai nusiteikęs." (Iš Chylinskio laiško Oksfordo universiteto teologijos profesoriui Henriui Wilkinsonui. *Bodleian* biblioteka, šifras Tanner 51, f. 40, 41).

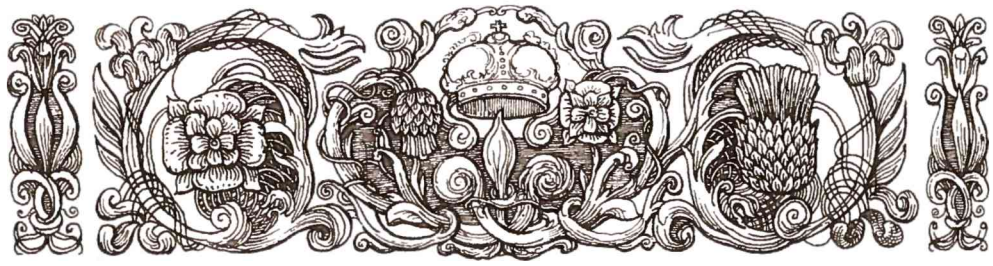

I. Samuelis Boguslavas Chylinskis[a] ir jo Biblijos vertimas į lietuvių kalbą

Daugiau kaip du šimtus metų pagal užuominas įvairiuose bibliografiniuose leidiniuose buvo ieškoma 1660 metais išspausdintos vadinamosios Londono Biblijos. Būtent dėl retumo apie ją kalbama kaip apie išskirtinį, o kartais net kaip apie paslaptingą dalyką.

Prieš atiduodamas šios Biblijos vertimą spausdinti, jai pagarsinti vertėjas Samuelis Boguslavas Chylinskis išleido net dvi gana puošnias knygeles – *An Account OF THE TRANSLATION OF THE BIBLE INTO THE LITHVANIAN TONGVE* [...], Oxford: Printed by Hen: Hall, Printer to the Univerſity, 1659 ir *RATIO Inſtitutæ Tranſlationis BIBLIORUM IN LINGUAM LITHVANICAM* [...], [Oxford, ~ 1660]. Londone parengtos lietuviškos Biblijos vertimą ir leidybą skatino ir finansiškai rėmė žymiausi XVII a. protestantai – Samuelis Hartlibas, Johnas Dury, Janas Amosas Comenius (Komenskis), Johnas Worthingtonas, Oksfordo universiteto profesoriai Johnas Wallis, Henris Wilkinsonas, Robertas Boyle. Ši knyga buvo pristatyta netgi pačiam Anglijos ir Škotijos karaliui Karoliui II (valdė nuo 1660 metų gegužės 29 d. iki 1685 metų vasario 6 d.). Jis išleido įsaką, kuriuo buvo reikalaujama visose jo valdose paskelbti rinkliavas lietuviškos Biblijos leidybai.

Tokiais plačiais užmojais 1660 m. Londone pradėtas Biblijos spausdinimas (3000 egzempliorių tiražu) praėjus dvejiems metams buvo netikėtai sustabdytas. Spausdintoji dalis siekė 40 psalmės pradžią, neįrišti knygos lankai buvo atiduoti olandų kongregacijos kunigui tėvui Calandriniui, apie tolesnį jų likimą nėra žinių. Tiktai XIX a. paskutiniame dešimtmetyje po intensyvių paieškų buvo surasti trys išspausdintos dalies egzemplioriai, iš jų tik vienas išliko iki šių dienų: jis saugomas Londone, Britų bibliotekoje. Antrasis, vadinamasis Berlyno egzempliorius, dingo per Antrąjį pasaulinį karą, o trečiojo, Vilniaus egzemplioriaus, nuo 1834 metų buvusio Peterburge, likimas po 1918 metų nežinomas. Lietuvos mokslų akademijos bibliotekoje saugomas praėjusio šimtmečio viduryje darytas Londono egzemplioriaus mikrofilmas. XX a. pirmoje pusėje įvairiuose leidiniuose buvo perspausdinta keletas nedidelių Senojo Testamento fragmentų iš Vilniaus ir Berlyno egzempliorių, bet visas tekstas niekada nebuvo perleistas ištisai ir ligi šiol tebėra bibliografinė retenybė. Rengiant šią knygą spaudai, Vilniaus universiteto bibliotekoje buvo surasta pilna Berlyno egzemplioriaus kopija, kuria XX a. viduryje naudojosi profesorius Janas Otrębskis. Berlyno egzempliorius dvigubai (beveik 200 puslapių) ilgesnis už vienintelį išlikusį Londono egzempliorių, taigi sugrįžo daug didesnis jau visiems laikams dingusiu

[a] Britų bibliotekoje saugomame Naujojo Testamento vertimo rankraštyje, išlikusiuose laiškuose ir kitur Chylinskis pats yra užrašęs savo pavardę su ilgąja *-y-*. Todėl nėra pagrindo tęsti tarybiniais laikais susiklosčiusią tradiciją rašyti iškreiptą vertėjo pavardės *Chilinskis* formą.

laikytas Senojo Testamento XVII a. vertimo tekstas. Chylinskio išversto Naujojo Testamento rankraštį 1933 m. už nedidelę kainą iš antikvaro įsigijo Britų biblioteka. Po metų lenkų mokslininkas Stanisławas Kotas nustatė, kad tai Chylinskio Naujojo Testamento vertimas (1958: 73). Rankraštis ir šiuo metu saugomas Britų bibliotekoje (šifras: MS 41301). 1958 m. Poznanėje buvo išleistas Chylinskio Naujojo Testamento perrašas (Kudzinowski, Otrębski 1958), 1964 m. – indeksas (Kudzinowski 1964b), o 1984 m. – faksimilė (Kudzinowski 1984).

Pradedamas spausdinti Chylinskio Senojo Testamento leidimas papildo lenkų mokslininkų pradėtą skelbti Chylinskio palikimą. Į pirmąjį šio leidinio tomą surinktos visų išlikusių spausdintų Chylinskio tekstų ir kelių fragmentų perrašų faksimilės. Jos sudėtos chronologine tvarka: *An Account* [...] (1659) ir *RATIO* [...] (~1660) faksimilės, Chylinskio Senojo Testamento Londono egzemplioriaus (1660) faksimilė ir Londono egzemplioriaus tekstą papildančios dalies iš Berlyno egzemplioriaus (1660) kopijos faksimilė. Toliau įdėtos Jacobo Quandto ir Eduardo Volterio publikuotų Vilniaus egzemplioriaus ištraukų, kurių nėra Berlyno egzemplioriuje, faksimilės ir atitinkami pagrindinio vertimo šaltinio – *Statenbijbel* – dalies faksimilių fragmentai. Visi publikuojami leidiniai yra mažo formato, *in octavo*, išspausdinti labai smulkiu šriftu. Skaitytojų patogumui faksimilės vaizdas šiek tiek padidintas.

Įvadinėje dalyje aptariamos Biblijos vertimo ir spausdinimo aplinkybės, cituojami ligi šiol nepublikuoti ir Lietuvoje neminėti dokumentai: Anglijos ir Škotijos karaliaus Karolio II įsakas, kuriuo skelbiamos rinkliavos lietuviškai Biblijai spausdinti ir sugriautoms Lietuvos bažnyčioms atstatyti, Chylinskio laiškai rėmėjams ir karaliaus Slaptajai Tarybai, Lietuvos kalvinistų sinodo rašyti laiškai, siųsti į Angliją (ateityje numatoma šiuos dokumentus išleisti atskiru leidiniu). Taip pat pateikiama Chylinskio Biblijos tyrimų apžvalga, aptariami visi žinomi spausdintos Biblijos dalies egzemplioriai, svarstomas vertimo šaltinio klausimas, apibūdinami skelbiami originalai. Chylinskio vertimo kalbos analizei skirtų darbų, kadangi medžiaga beveik neprieinama, tėra vos keletas, todėl jie pristatomi tik bendroje apžvalgoje. Tikimasi, kad ši publikacija paskatins imtis naujų tyrimų. Įvado gale įdėta išsami bibliografija apie Chylinskį ir jo Biblijos vertimą. Antrąjį leidinio tomą sudarys Chylinskio Senojo Testamento vertimo teksto perrašas su komentarais, o trečiajame tome numatoma paskelbti Chylinskio Senojo Testamento indeksą.

j. Vertėjo kilmė ir studijų metai

Samuelis Boguslavas Chylinskis gimė apie 1633 metus Šventežeryje, Seinų apskrityje (dabartinis Lazdijų rajonas). Jo tėvas Adrianas Chylinskis, LDK etmono Kristupo Radvilos dvaro pamokslininkas, aktyvus evangelikų reformatų bažnyčios narys, nuo 1629 metų beveik kasmet dalyvaudavo Vilniaus provinciniuose sinoduose. 1631 metais kaip lietuviškai mokantis kunigas jis buvo paskirtas į Raseinius, o po dvejų metų perkeltas į Šventežerį ministru[a]. Motina kilusi iš bajorų Minvydų giminės. Daugelis jos atstovų buvo garsūs evangelikai reformatai, net penki iš jų

[a] Ministras – LDK evangelikų reformatų bažnyčios kunigas.

KĖDAINIAI. Evangelikų reformatų bažnyčia. Napoleono Ordos piešinys, 1875
Krokuvos nacionalinis muziejus, III-r.a. 4050
Publikuojama iš: LEVANDAUSKAS, VAIČEKONYTĖ-KEPEŽINSKIENĖ (eds.) 2006

KĖDAINIAI. Evangelical Reformed Church. Drawing by Napoleon Orda, 1875
Cracow, National Museum, III-r.a. 4050
Published from: LEVANDAUSKAS, VAIČEKONYTĖ-KEPEŽINSKIENĖ, eds., 2006

ėjo aukščiausias superintendentų pareigas, jie yra daug nuveikę lietuvybės labui (Lukšaitė 1971b: 120–122).

Būsimasis Biblijos vertėjas mokėsi Kėdainių gimnazijoje, pagrindinėje LDK kalvinistų mokykloje, kurioje buvo dėstomos lotynų ir graikų kalbos, gramatika, retorika ir aritmetika, studijuojamas Šventasis Raštas, skaitomi lenkiškas ir lotyniškas katekizmai (Tworek 1970: 232–236). 1652 metais Vilniaus provincinis sinodas paskyrė Boguslavą Chylinskį katechetu Biržuose, o po metų davė jam lietuvių alumnams skirtą Martyno Švobos stipendiją, kurią gaudavo tik lietuviškai mokantys asmenys (Lukšaitė 2003: 109), ir išsiuntė į Franekerį (Olandiją) studijuoti teologijos. 1654 metais Chylinskis buvo įrašytas į Franekerio akademijos (įsteigtos 1585 m., netrukus po reformacijos įsigalėjimo Fryzijoje), kurioje buvo rengiami reformatų dvasininkai, studentų sąrašą (Fockema, Meijer 1968: 162). Leeuwardeno archyve saugomuose akademijos sąrašuose 1654 metų gegužės 5 dieną Chylinskis įregistruotas kaip lenkas, *polonus*. Vėlesniuose dokumentuose (Oksfordo universiteto profesorių ir kitų Anglijos veikėjų išduotoje rekomendacijoje) nurodoma, kad Chylinskis yra lietuvis (Chylinski 1659: 7). Savo lietuvišką kilmę Chylinskis nurodė ir NT rankraščio antraštėje: „BIBLIA tatey ira Rasztas Szwętas seno ir naujo TESTAMENTA. Pirmą kartą dabar perguldytas Lietuwiszkań lieźuwiń. uźmarioſe. nog Samuelies Baguslawo CHylinska. Lietuwniko. ó nokłodu Diewo-baymoσ Karalistes Anglios, uź karalawima Jo Milistos Karalaus KAROLO ANTROIA Karalaus Anglios, Szkocios, Irlandios ir Francios."

Lietuvos reformatų ryšiai su Olandija buvo nuolat palaikomi. Anksčiau Franekeryje ir Leidene buvo studijavę reformatai Jonas Božymovskis (Jan Borzymowski) ir Jonas Audziejevičius (Jan Audziejewicz), Kėdainių gimnazijoje dėstė Olandijoje studijas baigę teologijos profesoriai Janas Halezijus, Janas Progulbickis, Janas Szydłowskis ir kt. (Kot 1958: 45). Po metų, praleistų Franekerio akademijoje, Chylinskis mėgino grįžti į Lietuvą, tačiau pasiekęs Gdanską gavo žinią apie maskvėnų įsibrovimą į Lietuvą ir sinodo nurodymą grįžti į Olandiją toliau studijuoti ir verstis savo jėgomis. Iš vėliau Chylinskio rašyto laiško Oksfordo profesoriui Henriui Wilkinsonui (originalas Britų bibliotekoje, šifras: Tanner 51; ištraukų pagal Neubauerio nuorašą publikavo Reinholdas 1896: 211–213) galima suprasti, kad tuo metu Chylinskis sužinojo ir apie tėvo žūtį bei dviejų brolių ir dviejų seserų suėmimą ir ištrėmimą į Rytus.

Franekeryje remiamas vietos reformatų Chylinskis studijavo iki 1657 metų. Baigdami mokslus akademijos studentai paprastai rašydavo darbus, vadinamąsias disputacijas, kuriuos viešai gindavo. Parašytų ir apgintų darbų sąrašuose Chylinskis neminimas. Vadinasi, išvykti iš Olandijos jis apsisprendė dar nebaigęs studijų. Chylinskis paprašė akademijos vadovybės patvirtinimo apie jo išeitus mokslus ir rekomendacijos tiems, į ką jis ateityje kreipsis paramos. Fryzų akademijos rektorius ir senatas davė jam rekomendaciją, kurioje be kita ko rašoma: „Que cûm ita ſint, & piâ, laudabili, diuturnâ conſvetudine, compertum habeamus, Præſtantiſsimum & Eruditiſsimum Virum juvenem, *Dn. Samuelem Boguſlaum Chylinſski Lithuanum*, Sanctæ Theologiæ ſtudioſum, magnis ſumptibus, moleſtiis & diſcriminibus, peregrinas, ſciantiarum voto, petiviſse oras, et Academiæ Franeqeranæ, et Profeſſorum in eâ docentium famâ et amore, in eam conceſsiſse: Ibidemq; triennium circiter, moribus

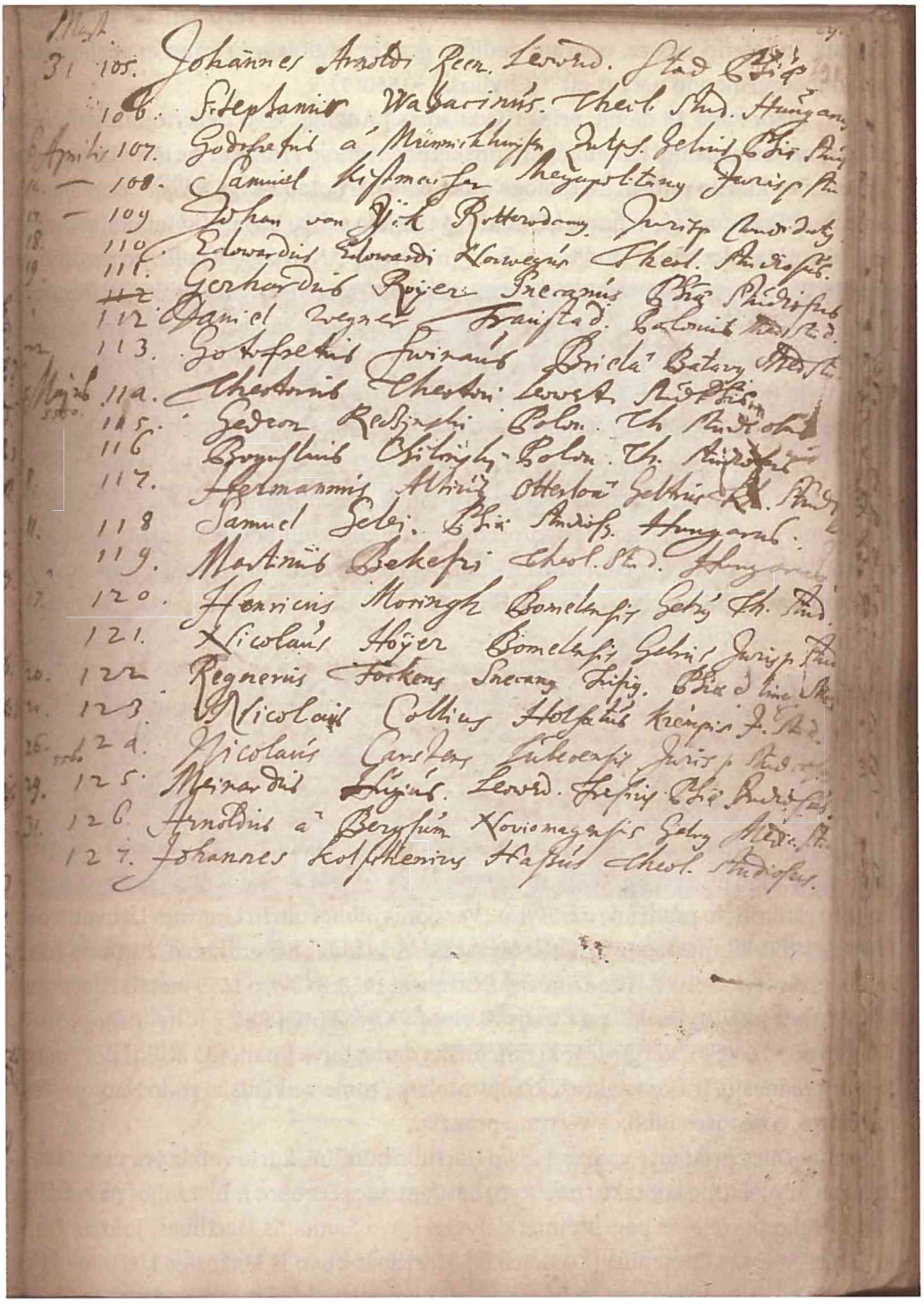

Fragmentas iš FRANEKERIO AKADEMIJOS studentų sąrašo
Chylinskis įrašytas 116 numeriu
Album Academiae Franekerensis. Rectorsalbum nr. 1, 1586–1685
Franekerio akademijos archyvas, inventoriaus nr. 104. Tresoar,
Leeuwarden, Olandija

A fragment from the roll of students of the FRANEKER ACADEMY
Chylinski figures on it under No. 116
Album Academiae Franekerensis. Rectorsalbum nr. 1, 1586–1685
Archives of the Franeker Academy, Leeuwarden, Tresoar

laudabilibus, et præclarâ eruditione Philoſophiæ, maximè verò Sanctæ Theologiæ ſtudiis, indefeſſo labore, operam dediſſe: præter multarum rerum experientiam, quam peregrinando naćtus eſt“[a] (Chylinski ~1660: 7).

1657 metų kovo 15 dieną, prieš išvykdamas į Angliją, savo mokytojui medicinos daktarui Nathanaeliui Fullenijui Chylinskis padovanojo Franekeryje išleistą garsaus iš Lenkijos kilusio reformatų teologo Mikalojaus Arnoldo knygą *Religio Sociniana seu catechesis Racoviana* [...] *refutata* (Arnold 1654) ir joje paliko įrašą: „Divinis animi, ingenii, virtutis ac doctrinae laudibus evecto viro Domino Nathanaeli Fullenio medicinae doctori felicis et celebratae per Frisiam praxeos. Hocce levidense munusculum pro favore, quo me complexus cum fratre est suo germano Bernhardo, pie jam in Domino quiescente, in illustri Frisiorum academia, primum linguae sanctae, post matheseos ordinario professore, in grati animi symbolum, sponte et ultro offert, abituriens in Angliam Samuel Boguslaus Chyliński, sub tempus non modo bellis truculentissimis asperum, sed propemodum generali totius orbis Christiani contra ecclesiam Christi motu academiarum et scholarum destructione, morum improbitate abominabili, religionis penuria, charitatis frigore, odiorum implacabilitate, plurium a cognitione veritatis defectione, aliorum cum coetu impiorum in factis et dogmatis fornicatione deproperavit, quindecima Martii anno 1657“[b] (cituojama iš: Łukaszevicz 1843: 242).

ij. Veikla Anglijoje. Lietuviškos Biblijos spausdinimo pradžia

Pasirinkti Angliją Chylinskį paskatino protestantų dvasininkas ir mąstytojas Johnas Dury, 1656 metais gyvenęs Olandijoje. Iškeliaudamas Chylinskis greičiausiai turėjo jei ne visą, tai bent dalį išversto Senojo Testamento. Naujojo Testamento rankraščio pradžioje užrašyta: „Versionis Bibliorum in Lingvam Lithvanicam. Tomus VII“[c], kitame lape – „tranſlacię zaczałem w imieniu Panſkim d. 22. 8bris 1657. w Oxforcie ſtylo veteri“[d] (Kudzinowski, Otrębski 1958: 3/2v), o 1659 metais išleistame *An Account* [...] Chylinskis rašė turįs išverstą visą Šventąjį Raštą (Chylinski 1659: 8; Chylinski ~1660: 6). Vargu ar tokį milžinišką darbą buvo įmanoma atlikti per metus ir porą mėnesių. Įrašas rankraščio septintajame tome veikiausiai rodo Naujojo Testamento, o ne visos Biblijos vertimo pradžią.

Johnas Dury priklausė vadinamajam Hartlibo būreliui, kurio veikla yra vienas ryškiausių intelektinių kontaktų tarp Rytų bei Centrinės Europos ir Britanijos pavyzdžių. Šio būrelio įkūrėjai ir pagrindiniai dalyviai buvo Samuelis Hartlibas, Johnas Dury ir Janas Amosas Comenius [Komenskis]. Hartlibas buvo iš Mažosios Lietuvos kilęs mokslininkas ir pedagogas, subūręs didelį humanistų būrį ir jam vadovavęs (ir dėl savo kilmės, ir dėl ryšių su broliu Georgu Hartlibu, Vilniaus kalvinistų mokyklos rektoriumi, jis gerai išmanė Lietuvos ir Lenkijos reformatų bažnyčios reikalus); Johnas Dury – presbiterionų ministras, protestantų bažnyčių suvienijimo idėjos autorius, palaikęs glaudžius ryšius su lenkų kalvinistais; čekas Janas Amosas Comenius [Ko-

[a] „Esant tokiai padėčiai, mes, pasirėmę dievobaimingu, sveikintinu ir ilgalaikiu bendravimu, turime laikyti tikru dalyku, kad didžiai žymus ir labai išpruseęs jaunuolis *p. Samuelis Boguslavas Chilinskis*(!), *lietuvis*, šv. teologijos studentas, siekdamas mokslo, su didelėmis išlaidomis, sunkumais ir išbandymais atkeliavo į svetimas šalis ir į Franekerio akademiją ir [vedinas] jos profesorių garbės bei meilės į ją pateko ir maždaug trejus metus pagirtinais papročiais ir garsiu filosofijos išsimokslinimu labiausiai šv. teologijos studijose nenuilstančiu darbu dėjo pastangas, be to, daug patyrė keliaudamas“ (vertimas cituojamas iš: Lukšaitė 2000: 268).

[b] „Dieviškais dvasios, proto, dorybės ir mokslingumo nuopelnais pagarsėjusiam vyrui, ponui Nathanaeliui Fullenijui, medicinos daktarui, kurio praktika yra sėkminga ir šlovinama visoje Fryzijoje. Šitą menką dovanėlę už malonę, kurią man suteikė kartu su broliu ir savo giminaičiu Bernhardu, dabar jau dievobaimingai Viešpatyje besiilsinčiu, garsioje Fryzų akademijoje, pirmiausia šventosios kalbos, po to ir gamtos mokslų ordinariniu profesoriumi, savo iniciatyva kaip dėkingumo išraišką dovanoja į Angliją išvykstantis Samuelis Boguslavas Chylinskis ne tik žiauriausiais kančias nešančių karų laikais, bet ir bemaž visos krikščioniškos bendruomenės sukilimo prieš Kristaus bažnyčią, neramumų akademijose ir mokyklose, bjauriausio papročių begėdiškumo, pamaldumo stygiaus, abejingumo savo artimui, nenumaldomos neapykantos, daugumos atsimetimo nuo tiesos pažinimo, visiems nuolat veiksmuose ir mintyse slystant į paleistuvystę [metu]. 1657 metų kovo 15 diena.“

[c] „Biblija lietuvių kalba. VII tomas.“

[d] „Vertimą pradėjau Viešpaties vardu Oksforde 1657 metų spalio 22 dieną pagal seną kalendorių.“

FRANEKERIO VAIZDAS. Miestiečiai ir studentai, 1598. Vario raižinys
Fryzų muziejus, Leeuwardenas

VIEW OF FRANEKER with townsfolk and students, 1598. Copper engraving
Leeuwarden, Fries Museum

FRANEKERIO AKADEMIJA, XVII a. Vario raižinys
Fryzų muziejus, Leeuwardenas

THE FRANEKER ACADEMY in the 17th century. Copper engraving
Leeuwarden, Fries Museum

menskis], tuomet vadintas moderniosios edukacijos tėvu, yra pansofizmo filosofijos kūrėjas. Visus tris, labai skirtingas asmenybes, vienijo bendri siekiai ekumeninėje ir mokslo srityse.

Matyt, ne tik su Franekerio akademijos rektoriaus, bet ir su Dury rekomendacijomis Chylinskis prisistatė Samueliui Hartlibui, kuris drauge su bendražygiais iš Oksfordo ir Kembridžo universitetų aktyviai rėmė Biblijos vertimus į užsienio kalbas. Hartlibas finansavo Olandijoje veikusį Theodorą Petraeusą, kuris leido Bibliją Rytų kalbomis (Rozbicki 1996: 402). Hartlibas supažindino Chylinskį su Oksfordo profesoriais Robertu Boyle'u, garsiu chemiku, ir Johnu Wallisu, matematiku. Boyle'is tuo metu degė idėja išversti Šventąjį Raštą į daugelį kitų kalbų, jis buvo įsteigęs fondus vertimams į airių, velsiečių, malajų ir turkų kalbas (Kot 1958: 54). Hartlibas pristatė Chylinskį draugijai *Macaria*, pavadintai pagal Hartlibo išleistame veikale *Macaria* minėtą Makarijos Karalystę. Tai buvo turtingų ir įtakingų mokslininkų bei teologų draugija, palaikiusi Hartlibo idėjas. Draugijos tikslas – skatinti protestantų vienybę, ekonomikos (ypač žemės ūkio) ir edukacinės sistemos reformą.

Drauge su bendraminčiais iš abiejų Anglijos universitetų Hartlibas įkūrė privatų fondą Chylinskio darbams – reklaminio pobūdžio knygelei *An Account* [...] ir lietuviškai Biblijai – finansuoti (Rozbicki 1996: 404; Crossley 1855: 74). Apie šią paramą taip rašoma Oksfordo profesorių liudijime: „by reaſon of the late Wars in *Poland* (whereby thoſe Churches are in a manner wholly deſtroyed) being left deſtitute of ſupplies from thoſe that ſent him, either for his ſubſiſtance here, or return home, hath been ſupported here (for the ſpace of two whole years, and upwards) meerly by the charity of ſuch perſons amongſt us, as upon commiſeration of his condition, have been willing voluntarily to contribute toward the relief of him, and ſome others in like diſtreſs"[a] (Chylinski 1659: 7).

Dirbdamas Chylinskis naudojosi Oksfordo *Bodleian* biblioteka, ten jį konsultuodavo Oksfordo teologai. Chylinskio Naujojo Testamento rankraščio gale yra įspūdingas sąrašas knygų ir Biblijos komentarų, kuriais vertėjas daugiau ar mažiau naudojosi arba ketino naudotis. Tarp jų – garsusis Waltono poliglotas (Waltonus 1655–1657), beveik keturios dešimtys Senojo ir Naujojo Testamento komentarų. Chylinskis buvo žinomas ir remiamas mokslo ir kultūros veikėjų sluoksniuose. Laiške Johnui Worthingtonui Hartlibas rašė: „I have received yours by Mr. Petraeus and am very sollicitous for his promotion, as likewise Mr. Chylinsky, and the printing of the Lithuanian Bible both of wh^{ch} I could have promoted by blessed Macaria, who is willing and able to do it, as soon as they shall have any being to allow men's observations wh^{ch} I hope will be very shortly, as I have been again & again secretly assured"[b] (Crossley 1847: 180–181).

Tikėdamasis surinkti daugiau lėšų, Chylinskis parašė nedidelę angliską knygelę *An Account OF THE TRANSLATION OF THE BIBLE INTO THE LITHVANIAN TONGVE* [...] *in the* Vniversity *of OXFORD*, (November 15. 1659. Oxford: Printed by Hen: Hall, Printer to the Univerſity), kurioje kalbama apie lietuviško Biblijos vertimo poreikį, ligi tol išleistus lietuviškus reformatų leidinius, ketinimą išversti Biblijos komentarus iš

[a] „Dėl Lenkijoje ką tik vykusių karų (per kuriuos šios bažnyčios yra visiškai sugriautos), netekęs jį išsiuntusiųjų paramos nei pragyvenimui, nei grįžimui namo, jis buvo remiamas čia (daugiau nei dvejus metus) iš labdaringumo tų asmenų tarp mūsų, kurie, atsižvelgdami į jo padėtį, buvo pasirengę savo noru prisidėti prie jo ir dar kelių panašioje būklėje esančių žmonių padėties palengvinimo."

[b] „Gavau Jūsų laišką per poną Petraeusą, man labai rūpi jį paremti, taip pat ir poną Chylinskį bei lietuviškos Biblijos spausdinimą, juos abu galėčiau paremti per *Macaria* draugiją, kuri pajėgi ir yra pasirengusi tai padaryti, kai tik jis [vertimas] įgaus tokią formą, kurią bus galima žmonėms parodyti, tikiuosi, tai įvyks labai greitai, kaip buvau ne kartą slapčia patikintas."

English and Dutch Annotations[a]. Į leidinėlį įdėta ir Chylinskio rėmėjų rekomendacija, kurioje pabrėžiama, kad Chylinskis jau yra užbaigęs visą Šventojo Rašto vertimą: „Mr. *Samuel Boguslaus Chylinski*, a *Lithuanian*, [...] during the time of his abode here, he hath imployed himſelf in Tranſlating the whole Bible into the *Lithuanian* Tongue (into which Language the Scriptures were as yet never Tranſlated) and hath now accomplished that work."[b] Rekomendaciją pasirašė: John Conant, Tho: Goodwin, Edmund Staunton, Chriſtopher Rogers, Thomas Barlow, John Owen, Henr: Wilkinſon, Henr: Langley, John Wallis, Francis Johnſon, Seth Ward, Robert Say, Th: Owen, Hen: Savage, Hen: Hickman (Chylinski 1659: 7–8). *An Account* [...] ir pats Biblijos vertimas buvo spausdinami Evano Tyloro spaustuvėje Londone.

An Account [...] yra prabangus leidinys, papuoštas vinjetėmis su karūna ir augaliniais motyvais, ornamentuotomis inicialinėmis raidėmis, paauksuotais bloko kraštais. Visa tai rodo didelius užmojus, bet matyti, kad išleidus *An Account* [...] pinigai nepradėjo plaukti iš visų pusių, kaip buvo tikėtasi, o jų ėmė trūkti. Rėmėjų lėšų pakako tiktai *An Account* [...] išspausdinti, Biblijai reikėjo surinkti daugiau. *Bodleian* bibliotekoje Oksforde saugomas 1659 metų vasarį rašytas Chylinskio laiškas profesoriui Henriui Wilkinsonui, kuriame Chylinskis skundėsi visai nebeturįs pinigų, tik 8 svarų skolą, ir paguodą terandąs vien studijose, dėkojo už jam padarytas geradarystes ir prašė paremti dar kartą (*Bodleian* biblioteka, šifras: Tanner 51). Laiškas pasirašytas *Interpres Lith.* – tai liudija, kad Wilkinsonas žinojo apie Chylinskio darbus. Vertėjo prašymas buvo išklausytas ir 1660 metais lietuviška Biblija pradėta leisti.

iij. Biblijos spausdinimas ima strigti

Į Angliją organizuoti rinkliavų nuo karo nukentėjusioms Lietuvos bažnyčioms 1660 metų gruodžio 10 dieną atvyko Vilniaus provincinio sinodo delegatas Jonas Kristupas Krainskis. Iš Hartlibo laiško Worthingtonui žinoma, kad Krainskis lankėsi Hartlibo namuose Londone tikėdamasis palaikymo (Crossley 1855: 85–86). Kaip nurodo Kotas (1958: 60), Hartlibas pažadėjo jį paremti su sąlyga, kad dalis surinktų lėšų bus skiriama Chylinskio Biblijai. Krainskis sutikęs su šia sąlyga, tačiau vis tiek nedelsdamas ėmęs įtikinėti Chylinskį vykti į Lietuvą, kad šis gautų sinodo sutikimą spausdinti Bibliją.

Chylinskis pradėjo skubiai rengti lotynišką *An Account* [...] variantą[c]. Anglišką leidinėlį *An Account* [...] sudarė dvi dalys, lotynišką versiją Chylinskis papildė dedikacija LDK didikams ir kitiems garbingiems asmenims: Boguslavui Radvilai, Kristoforui Daugėlai-Striškai, Stanislovui Minvydui, Andriui Muzonijui, Jonui Božymovskiui, Martynui Bitneriui, Jonui Domazovijui, Andriui Putiatai, Jonui Audzejevičiui, Teodorui Skrockiui, Tomui Kživenskiui, Abraomui Trečiokui, Josefui Lipskiui, Steponui Telegai ir Jonui Fridrikui Starckijui bei Franekerio akademijos rektoriaus ir senato rekomendacija, kurią pasirašė Akademijos rektoriaus pareigas ėjęs profesorius C. Munsterus ir Akademijos sekretorius bei bibliotekininkas G. Kaldenbachas. Oksfordo profesorių ir kitų Anglijos kultūros veikėjų rekomendacijos lotynišką variantą pasirašė daugiau asmenų. Čia prisidėjo: Johannes Corniſh, Johannes Wall, Raphael Button, Johannes Pointer, Daniel Greenwood.

[a] Čia Chylinskis turėjo omenyje Theodore'o Haako į anglų kalbą išverstus *Statenbijbel* komentarus *THE DUTCH ANNOTATIONS Upon the whole BIBLE* [...] *Now faithfully communicated to the uſe of Great Britain, in Engliſh* [...] *By THEODORE HAAK Eſq.* London: Printed by Henry Hills, for John Rothwell, Joſhua Kirton, and Richard Tomlins, Anno Dom. 1657. Haako veiklą taip pat rėmė Hartlibo būrelio nariai bei draugija *Macaria*. Jam, kaip ir Chylinskiui, buvo išduota rekomendacija *A Copy of the Certificate of Atteſtation, about the General deſire in both Kingdomes (England and Scotland) to have Belgick or Dutch Annotations upon the Bible (come firſt Anno Domini 1637.)* (Tranſlated into *Engliſh*, by Theodore Haak. 1645). Iš rekomendaciją pasirašiusių asmenų sąrašo matyti, kad dalis Haako ir Chylinskio globėjų buvo tie patys. Hartlibas buvo ne tik Haako rėmėjas, bet ir vienas artimiausių jo draugų ir bendražygių (Barnett 1962: 27 f.f.).

[b] „Ponas *Samuelis Boguslavas Chylinskis, lietuvis*, [...] per visą buvimo čia laiką buvo atsidėjęs visos Biblijos vertimui į lietuvių kalbą (į kurią Raštas ligi šiol niekad nebuvo išverstas) ir dabar jau baigė šį darbą."

[c] *RATIO Inſtitutæ Tranſlationis BIBLIORUM IN LINGUAM LITHVANICAM*, [...] *Unà cum Teſtimonio & Judicio Almæ Univerſitatis OXONIENSIS Reverendiſſimorum Patrum, nec non aliis etiam Teſtimonialibus, Celeberrimæ Academiæ Friſiorum, quæ eſt FRANEQUERAE* [...], [Oxford, ~1660].

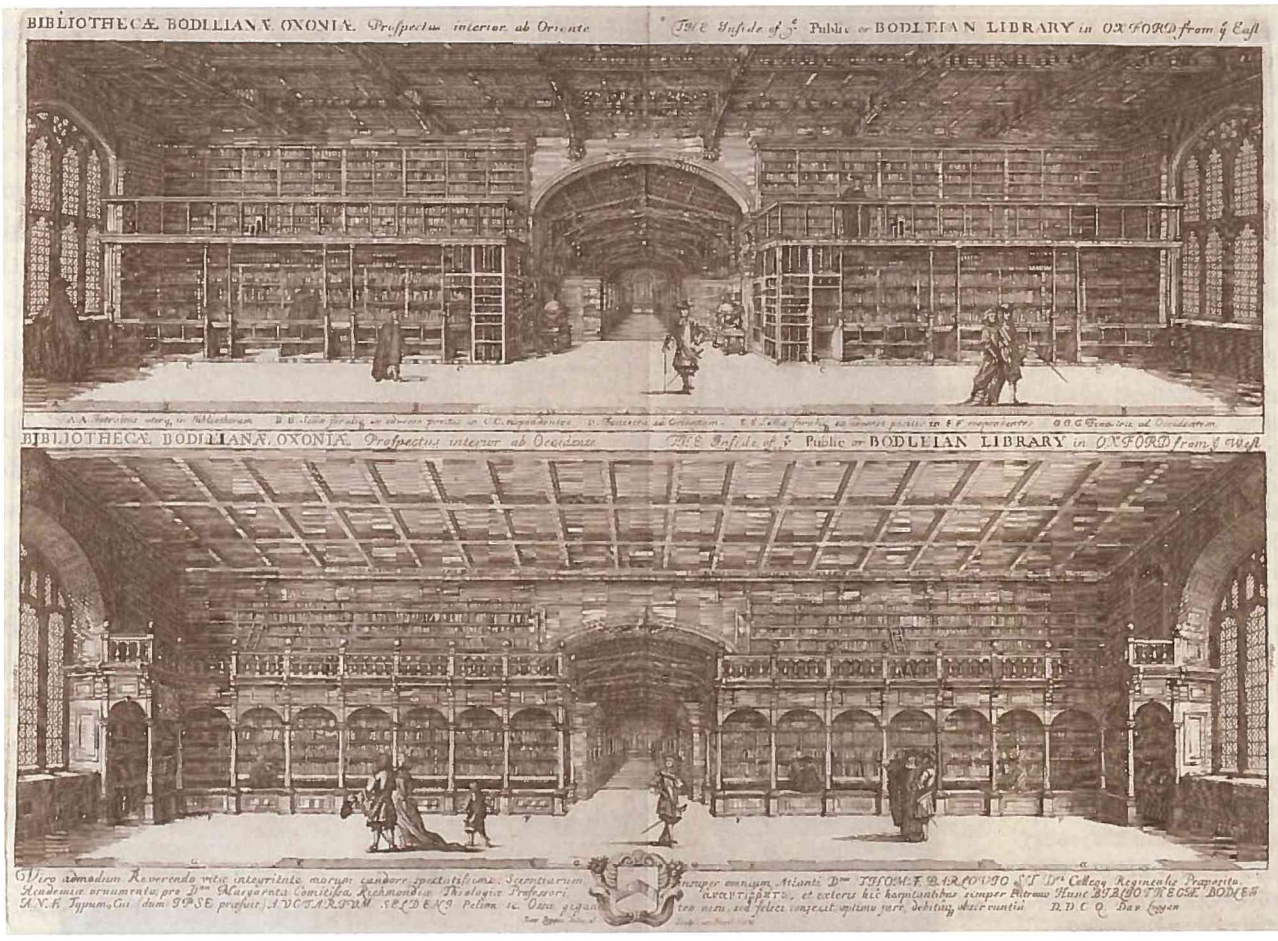

OKSFORDO UNIVERSITETAS. *Bodleian* bibliotekos interjeras. Davido Loggano vario raižinys
Bodleian biblioteka, Gough Maps 57, plate 7

UNIVERSITY OF OXFORD. Interior view of the Bodleian Library. Copper engraving by David Loggan
Bodleian Library, Gough Maps 57, plate 7

Karalius KAROLIS II (1630–1685), valdė 1660–1685
J. B. Caespers ir R. White raižinys
Jungtinės Karalystės Vyriausybės meno kolekcija

King CHARLES II (1630–1685). Reigned 1660–1685
Engraving by J. B. Caespers and R. White
UK Government Art Collections

Chylinskio išvykimas į Lietuvą buvo nemaloni staigmena jo globėjams Anglijoje, tikėjusiems, kad vertėjas tuo metu Londone rūpinasi Biblijos spausdinimu. 1661 metų gegužės 20 dieną Worthingtonas klausė Hartlibo: „I suppose Mr. Bog. Chylinski's Lithuanian Translation is in the press at London; if not finish'd?"[a] (Crossley 1847: 312–313). Birželio 11 dieną Hartlibas jam atsakęs: „Chilinsky (!) is gone beyond the seas, & hath taken no course about his Lithuanian Translation of the Bible: so far it is done the printer hath all the copies. Whether he will return I cannot tell, nor any of his friends. This wil be strange news for Mr. Dury, who hath assisted him with much faithfulness in many respects"[b] (Crossley 1847: 335). Dury iš tiesų nusivylė šia žinia ir 1661 metų birželio 28 dienos laiške iš Amsterdamo atsakė: „I am sorry. Chylinsky doth goe away *re infecta*, but what can be expected in these times, it is a time of general distresse of all nations, therefore wee are exhorted to possesse our soules in patience and to lift up our hands knowing that our deliverance is at hande"[c] (cituojama iš: Kot 1958: 60).

Chylinskiui iškeliavus į Lietuvą, Krainskis ėmė intensyviai rūpintis rinkliavomis. 1661 metų liepos 12 dieną karaliaus Karolio II kanceliarija dalyvaujant Krainskiui parengė įsaką apie visoje Anglijoje ir Škotijoje skelbiamas rinkliavas Lietuvos protestantams ir lietuviškos Biblijos spausdinimui paremti. Steele'o teigimu (1907: 58), įsakas buvęs pasirašytas paties karaliaus ranka, nors tuo metu Anglijoje tai buvo neįprastas dalykas. Britų bibliotekoje pavyko rasti spausdintą įsako egzempliorių su karališkuoju antspaudu, bet be karaliaus parašo. Galbūt karalius buvo pasirašęs ne visus, o tik kelis spausdintus egzempliorius. Iš paties įsako teksto matyti, kad jis buvo išleistas dideliu tiražu: „Sir Richard Browne Knight and Baronet, one of the Clarks of Our Privy Councel, ſhall forthwith Print ſo many Briefs of theſe our Letters Pattents as ſhall be ſufficient to diſperſe them into every Church and Chappel where publike and Divine Service is uſually celebrated in and throughout this Our Kingdom of England, and Dominion of Wales"[d] (Britų biblioteka, šifras: Luttrel III, 27). Įsakas adresuotas bent keturiasdešimčiai svarbiausiųjų miestų, jame išdėstytas reikalavimas surinkti didelę pinigų sumą. Tą pačią dieną, kai jis buvo išsiųstas, Slaptosios Tarybos protokoluose buvo padarytas įrašas, kad šis atvejis negali būti precedentas jokioms kitoms rinkliavoms ateityje (Steele 1907: 58). Anglijoje, kur stipri paprotinė teisė, toks reikalavimas rodo, jog šis karaliaus įsakas yra išskirtinis dokumentas. Jame nurodyta, kad surinktos lėšos turi būti skirtos baigti spausdinti Bibliją (išspausdintą iki pusės) ir bažnyčioms, sugriautoms maskvėnų, totorių, kazokų ir švedų, atkurti: „We out of Our Chriſtian compaſſion and Princely ʒeal, Have given and granted, and by theſe our Letters Patents, under Our Great Seal of England, We do give and grant unto the ſaid Jon de Kraino Krainsky, Deputy of the ſaid National Synod of the Proteſtant Churches in the Great Dukedom of Lithuania, aforeſaid, That a general Collection be made throughout this Our Realm of England and Dominion of Wales for the Relief and ſupport of the ſaid Proteſtant Churches in Lithuania, and for the furthering and finiſhing of the ſaid pious Work of tranſlating and Printing their Bible."[e] Parengti įsaką ir išsiųsti jį visoms kiekvie-

[a] „Tikiuosi, kad pono Bog. Chylinskio lietuviškas vertimas yra Londone ir spausdinamas; ar darbas dar nebaigtas?"

[b] „Chylinskis išvyko į užjūrius nepalikęs jokių nurodymų dėl Biblijos vertimo; viską, kas buvo išspausdinta, turi spaustuvininkas. Ar jis grįš, nei aš, nei niekas iš jo draugų negalim pasakyti. Tai bus nemaloni naujiena ponui Dury, kuris jį [Chylinskį] globojo su tokiu atsidavimu ir pagarba."

[c] „Gaila. Chylinskis išvyksta nebaigęs darbo. Bet ko galima tikėtis šiais laikais, kai visos tautos išgyvena didelius sukrėtimus, todėl mes turime apginkluoti savo sielas kantrybe ir melstis žinodami, kad mūsų išvadavimas ilgai neužtruks."

[d] „Ponas Richardas Browne, riteris ir baronas, vienas mūsų Slaptosios Tarybos raštininkų, nedelsdamas turi išspausdinti daug šio įsako [Letters Pattents] nuorašų, kad juos būtų galima išplatinti visoms bažnyčioms ir koplyčioms visoje Mūsų Anglijos Karalystėje ir karūnai priklausančiose Velso žemėse, kur paprastai rengiamos viešos Dievo pamaldos."

[e] „Iš Mūsų krikščioniškosios užuojautos ir karališkojo rūpestingumo davėme ir suteikėme, ir šiuo Mūsų didžiuoju Anglijos antspaudu patvirtintu įsaku [Letters Pattents] duodame ir suteikiame minėtajam Jonui de Kraino Krainskiui, minėtojo Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje esančių protestantiškų bažnyčių nacionalinio sinodo atstovui, rengti visuotinę rinkliavą visoje Mūsų Anglijos Karalystėje ir Mūsų karūnai priklausančiose Velso žemėse minėtoms Lietuvos protestantiškoms bažnyčioms sušelpti ir palaikyti, ir minėtajam dievobaimingam jų Biblijos vertimo bei spausdinimo darbui paremti ir užbaigti."

nos grafystės bažnyčioms ir vyresniųjų šerifų koplyčioms pavesta serui Richardui Browne'ui, Slaptosios Tarybos raštininkui. Visi darbai buvo apmokami karaliaus lėšomis. Rinkliavas pavesta atlikti kiekviename name, kiekviename bažnyčios suole ir perduoti Edwardui ir Johnui Fennams, Navy raštinės iždininkams. Net keliose vietose pabrėžta Biblijos vertimo svarba ir akcentuota, kad surinkti pinigai turi būti skirti Biblijai spausdinti, o kas bus surinkta viršaus, persiųsti į Lietuvą. Galima spėti, kad būtent dėl Krainskio pastangų čia jau nė nepasakyta, kieno versta Biblija bus baigiama spausdinti, nors, kaip matyti iš paskutinio Hartlibo laiško Johnui Worthingtonui, išspausdinta Chylinskio Senojo Testamento dalis buvo įteikta karaliui: „Chylinski, hath printed part of his translation, which was in a fair but small character: so much as was done in it was presented to his Majesty"[a] (Crossley 1855: 86). Karaliaus įsake taip pat nurodyta, kad išspausdinta jau pusė šios Biblijos.

[a] „Chylinskis išspausdino dalį savo vertimo, tai buvo aiškūs, bet smulkūs rašmenys. Tiek, kiek buvo padaryta, buvo įteikta Jo Didenybei."

Tuo metu į Lietuvą parvykęs Chylinskis 1661 metų rugpjūčio 20–24 dienos evangelikų reformatų provinciniame sinode Vilniuje buvo deramai priimtas, jam suteiktas katecheto vardas. Sinodui Chylinskis pristatė abi savo darbo dalis: išspausdintą (siekiančią psalmes) ir nespausdintos vertimo dalies rankraštį. Nors vertėjas buvo sutiktas maloniai, sinodas vis tiek nusprendė, kad atvežtas tekstas turįs būti patikrintas, ir korektoriais paskyrė Joną Božymovskį ir Teodorą Skrockį. Jie buvo laikomi didžiais kalbos žinovais, o Božymovskis jau pats turėjo išvertęs Naująjį Testamentą. Po poros metų Vilniaus provinciniam sinodui pateiktoje ataskaitoje Krainskis atvirai ir tiesiai teisinosi, kad jam nepavyko išbraukti Biblijos spausdinimo iš karaliaus įsako dėl rinkliavų: „Hisce ita sancitis niełza mnie było woley Krolewskiey y Commissarzow contrariari, aby Biblia expungerentur ex Diplomate Regio; Bo iakoby {to} snadnie mogło było movere suspicionem apud Anglos natura suspicaces, tak facilius totum Legationis meae negotium irritum reddidisset"[b] (Krainskio ataskaita cituojama iš: Lukšaitė 1971a: 101). Iš tokio Krainskio pasakymo galima spręsti, kad lietuviška Biblija jam nėmaž nerūpėjo. Sinodo požiūris į ją taip pat ne visai aiškus.

[b] „Kai tai [įtraukti Biblijos spausdinimą kaip rinkliavų objektą] buvo nutarta, aš negalėjau priešintis komisarų valiai [ir siekti], kad Biblija būtų išbraukta iš karaliaus įsako, nes anglams, kurie iš prigimties yra įtarūs, lengvai galėtų kilti įtarimų ir visą mano misiją padarytų nesėkmingą."

Pasibaigus sinodui, Chylinskis skubiai išvyko į Angliją. Iš Krainskio ataskaitos sužinome, kad pakeliui vertėjas užsuko į Karaliaučių, kur vedė reformatų kunigo Jono Andriaus Jurskio dukterį. NT rankraščio gale yra įrašas: „Błogosław Panie w małzenſkim stanie"[c] (Kudzinowski, Otrębski 1958: 424/225r).

[c] „Palaimink, Viešpatie, [mano] vedybas."

Kaip matyti iš Chylinskio rėmėjų susirašinėjimo, Krainskis, išsiuntęs Chylinskį į Lietuvą, savo veiklą vykdė už akių, pastarojo nuopelnus prisiimdamas sau. Susipažinęs su karaliaus įsaku, Worthingtonas stebėdamasis rašė Hartlibui (1661 m. gruodžio 2 d.): „Do you know this agent, John de Kraino Krainsky? What is become of Boguslaus Chylinski, who had a collection in both Universities and elsewhere for the like purpose?"[d] (Crossley 1855: 74). Hartlibas gruodžio septintą jam atsakė: „I know John Krainsky the Deputy of Lithuania hath obtained a patent for the relief of the oppressed Protestants in that great Dukedom. But by my former letter you will see what reason Mr. Comenius hath to supplicate his Majesty for the remainder of those moneys whith hath been collected for the distressed Polonians, Moravians, Bohemians and Hungarians [...]. But not Krainsky, but one Chilinski (!) is the principal actor in that affair, who is lately returned into England to prosecute that business, being a professed Lithuanian. I know Krainsky, he was once with me, but I never

[d] „Ar jūs pažįstat tą veikėją Joną de Kraino Krainskį? Kas nutiko Boguslavui Chylinskiui, kuriam buvo skirtos rinkliavos abiejuose universitetuose ir dar kažkur panašiam tikslui?"

could see him any more. Mr. Dury, while he was in England, conversed often with him"[a] (Crossley 1855: 85–86).

Chylinskis ir Krainskis smarkiai konfliktavo. Iš Krainskio ataskaitos matyti, kad jis nenorėjo iš surinktų lėšų mokėti už Biblijos spausdinimą, nors to buvo reikalaujama paties karaliaus įsaku. Atsiskaitymus už spausdinimą jis vadino Chylinskio prisidarytomis skolomis ir apskritai dėjo daug pastangų nustumti Chylinskį nuo Biblijos reikalų ir viską perimti į savo rankas. 1661 metų gruodžio 19 dienos įrašas Slaptosios Tarybos registre liudija, kad Krainskis tą dieną (t. y. gruodžio 19) spaustuvininkui Ewanui Tylorui pristatė 200 lankų popieriaus, kuris kainavo po 10 svarų už lanką. Pinigai už šį popierių buvo sumokėti vėliau. 1662 metų birželio 6 dienos įrašas rodo 76 svarų 1 šilingo įmoką, iš viso spaustuvininkui buvo sumokėta 146 svarai 1 šilingas už 42 lankų išspausdinimą (Kennet 1728: 707; Kot 1958: 63; Britų muziejus, Slaptosios Tarybos protokolai PC 2/55; 2/56; 2/58). Chylinskiui, be abejo, rūpėjo visi su Biblijos spausdinimu susiję darbai, nuo kurių jis buvo nustumtas per tą laiką, kol važinėjo į Lietuvą. Jis vis dar skaičiavo Biblijos spausdinimo išlaidas, kaip tai matyti iš išlaidų sąrašo Naujojo Testamento rankraščio gale (Kudzinowski, Otrębski 1958: 413/219r).

Britų bibliotekoje saugomas 1662 metų vasario 10 dienos Lietuvos reformatų sinodo laiškas pagrindiniam Krainskio užtarėjui Anglijoje, Slaptosios Tarybos sekretoriui Richardui Browne'ui, kuriame dėkojama už jo padarytas malones ir užtarimą prieš karalių, prašoma ir toliau remti sinodo pasiuntinį Joną Krainskį: „Coeterum compertâ tam prolixâ erga Nos propensissimi animi Excellentiae Tuae testificatione hoc insuper ab Excellentia Tua vehementer expetimus, ut dilecto Delegato Nostro D. Ioanni de Kraino Krainski favere porro, gratiose patrocinari, eumq[ue] consilijs pro rei exigentia instruere dignetur"[b] (Britų biblioteka, šifras: Add. 15857, f. 156). Toliau Slaptosios Tarybos protokole rašoma: „*Whitehall, May* 21, 1662. In Council, upon hearing the Buſineſs between the Delegate of *Lithuania* and *Chilniſky*(!), who hath begun a Tranſlation of the Bible in the *Lithuanian* Language: It was ordered that *Chilniſky*(!) ſhould ſpeedily ſend over a Copy of all that he hath printed (being to the End of the *Pſalms*) and all that Part he hath written fair, to be viewed and corrected by the Churches, and ſo to be returned to be printed. Alſo that the ſaid *Chilniſky*(!) ſhould ſpeedily tranſcribe the reſt, and ſo from Time to Time ſend it over to the Churches to be corrected by them, and to do it within five or ſix Months at the fartheſt, and to have four Pounds the Month for his Entertainment in the mean Time: and M. *Fenn* the Treaſurer of *Lithuania* to pay ſix Pounds to Mr. *Nathaniel Adams*, at the Deſire of the Delegate"[c] (Kennet 1728: 697). Iš įrašo aiškiai matyti, kad Taryba darėsi vis palankesnė Krainskiui.

[a] „Aš pažįstu Joną Krainskį, Lietuvos delegatą, jis yra gavęs išskirtinę teisę paramai išsekintiems protestantams toje Didžiojoje Kunigaikštystėje. Betgi iš mano ankstesnio laiško žinote, dėl ko ponas Comenius taip maldavo Jo Didenybę duoti likutį surinktų pinigų nustekentiems lenkams, moravams, čekams ir vengrams [...]. Tačiau ne Krainskis, o toks Chylinskis yra pagrindinis veikėjas šiame reikale ir jis neseniai grįžo į Angliją to tvarkyti, nes jis sakosi esąs lietuvis. Poną Krainskį pažįstu, esu jį kartą sutikęs, bet daugiau nemačiau. Ponas Dury, būdamas Anglijoje, daug bendravo su juo."

[b] „Be to, gavę tokį išsamų Jūsų Ekscelencijos palankumo mums liudijimą, šio dalyko dar iš Jūsų Ekscelencijos nuoširdžiai prašome, kad mylimam mūsų delegatui Jonui Krainskiui ir toliau rodytumėte palankumą, maloniai jį užtartumėt ir patarimais mūsų reikalo naudai maloniai pamokytumėt."

[c] „Baltieji rūmai, 1662 metų gegužės 21 d. Išklausiusi Lietuvos delegatą [Krainskį] ir Chylinskį, kuris yra pradėjęs versti Bibliją į lietuvių kalbą, Taryba nurodė Chylinskiui siųsti spausdintąją Biblijos dalį (siekiančią psalmes) ir visą į švarraštį perrašytą dalį sinodui, kad šis peržiūrėjęs teiktų ją spausdinti. Likusiąją dalį minėtasis Chylinskis turi skubiai perrašyti ir atitinkamai dalimis siųsti bažnyčioms patikrinti. Visa tai reikia atlikti ne vėliau kaip per pusę metų. Vertėjo pragyvenimui skiriami keturi svarai per mėnesį, o ponas Fennas, lietuvių iždininkas, turi išmokėti ponui Nathanieliui Adamsui po šešis svarus delegato [Krainskio] reikmėms."

iiij. Biblijos spausdinimas sustabdomas

1662 metų rugpjūčio 8 dieną Krainskio surengtame susirinkime, minimame Slaptosios Tarybos protokoluose, Chylinskis ir spaustuvininkas Tyloras turėjo atsiskaityti Browne'ui, kurį jau buvo pasiekę iš Lietuvos atėję nepalankūs atsiliepimai apie Chylinskio vertimą. Rinkliavoms lietuviškai Biblijai spausdinti vadovavęs Richardas Browne'as, su kuriuo daug bendravo Krainskis ir kuriam dėkingi už užtarimą prieš karalių laiškus rašė Lietuvos reformatų sinodo nariai (Britų biblioteka, šifras: Add. 15857, f. 156; *Bodleian* biblioteka, šifras: Rawl. C. 984, f. 3–4), aiškiai buvo įtikintas vienos – Krainskio ir sinodo – versijos teisumu. Richardas Browne'as buvo tas asmuo, kuris tiek rinkliavų, tiek Biblijos spausdinimo reikalus pristatydavo karaliaus Slaptajai Tarybai. Pačiam Chylinskiui nebuvo suteikta galimybė argumentuotai ir išsamiai apginti savo poziciją. Nors Tarybai buvo įteiktas prašymas svarstyti lietuviškos Biblijos likimo klausimą, toks posėdis buvo vis atidėliojamas. Dėl to laiške Wallisui lietuvių vertėjas guodėsi: „Ex quo R[everentiae] T[uae] vidi, coram conſilio S[erenae] R[egiae] M[ajestatis] adhuc non comparui, neque enim conſultum fuit à re mea et operis mei, quum illud fecisſem hactenus, niſi immediatè ab ipſomet Conſillio ad praeteritam Petitionem meam proſequendam fuisſem vocatus [...]“[a] (*Bodleian* biblioteka, šifras: MS Add. D. 105). Netikėtai, 1662 metų spalio 3 dieną Browne'as atsiuntė Chylinskiui kvietimą atvykti į Slaptosios Tarybos posėdį: „Dominus Chylinſki. Tranſlator of the Lithvanian Bible is to attend the Lords of the Privie Councell Satterday the 4th of October at the Councell Chamber at Whitehall at 3. of the clocke after dinner. 3th Octobr. 1662. Richard Browne“[b] (Britų biblioteka, šifras: Add. D. 105). Atsakydamas į tai, Chylinskis kreipėsi į Slaptąją Tarybą su prašymu leisti jam deramai pasirengti posėdžiui ir atidėti jį savaite vėliau: „Worthy Sir, Receiving a note or Sumons this very morning from your Worship, whereby I was requested to give my attendance on the Lords of His Ma[jes]ties Privy Councill this present Satterday afternoone. And not being fitted for the same. Humbly make bold to crave and intreate the suspending of my said Attendance, untill Satterday next, being the eleventh day of this instant October: not only for that my warning was not a full day's But also in that I had not the benefit of advising with such of my friends as I hold both grave and fit to divert in so weighty an Affair. This being accquainted and made known to his Ma[jes]ties said Lords, and the suspending thereof endeavoured by your Worship I crave leave to subsribe my self Your Worships Most faithfull servant Samuel Boguslaus Chylinsky Translator of the Lithvanian Bible. October the 4th 1662.“[c]

Tą pačią dieną, stengdamasis kaip nors ištaisyti šią beviltišką padėtį, Chylinskis kreipėsi paramos į Oksfordo universiteto profesorių matematiką Johną Wallisą tikėdamasis, kad šis galės atvykti į posėdį. Chylinskis rašė, kad jam vienam, be lietuviškos Biblijos spausdinimui pritariančių žmonių, šiuo metu išsisklaidžiusių po visą

[a] „Nuo to laiko, kai mačiau Jūsų Garbenybę, nebuvau nė karto pasirodęs Šviesiausiosios Didenybės Taryboje ir ten nebuvo svarstomas mano ir mano darbo klausimas, nors aš būčiau tikrai dalyvavęs, jeigu Tarybos būčiau buvęs pakviestas ankstesnio mano prašymo svarstymui [...].“

[b] „Ponui Chylinskiui. Lietuviškos Biblijos vertėjas turi prisistatyti Slaptosios Tarybos tarėjams spalio 4 dieną Baltųjų rūmų pasitarimų salėje trečią valandą po pietų. 1662 m. spalio 3 d. Richard Browne.“

[c] „Garbusis Pone, šį rytą gavęs Jūsų Garbenybės raštą arba iškvietimą, kuriuo buvau prašomas prisistatyti Jo Didenybės Slaptosios Tarybos tarėjams šį šeštadienį popiet, ir nebūdamas tam pasiruošęs, nuolankiai drįstu prašyti ir maldauti atidėti mano minėtą prisistatymą iki kito šeštadienio, vadinasi, iki vienuoliktos šio spalio dienos: ne vien dėl to, kad buvau įspėtas nepilną dieną prieš tai, bet ir dėl to, kad neturėjau galimybės pasitarti su tais iš savo draugų, kuriuos laikau rimtais ir tinkamais kreiptis dėl tokio svarbaus reikalo. Tai pranešęs ir davęs žinoti Jo Didenybės minėtiems Tarėjams, ir Jūsų Garbenybei paprašius tai atidėti, maldauju leisti man pasirašyti, jog esu Jūsų Garbenybės ištikimiausias tarnas Samuelis Boguslavas Chylinskis, lietuviškos Biblijos vertėjas. 1662 metų spalio 4 d.“

SENIEJI BALTŲJŲ RŪMŲ PASTATAI. Vaizdas iš vakarų pusės, XVII a. Hendricko Danckertso piešinys
Jungtinės Karalystės Vyriausybės meno kolekcija

THE OLD PALACE OF WHITEHALL. Viewed from the West, 17th century. Drawing by Hendrick Danckerts
UK Government Art Collections

HABITUS ACADEMICI IN UNIVERSITATE OXONIENSI

Oksfordo universiteto studentai ir profesoriai. Davido Loggano vario raižinys
Bodleian biblioteka, Gough Maps 57, plate 10

Students and professors of the University of Oxford. Copper engraving by David Loggan
Bodleian Library, Gough Maps 57, plate 10

Angliją, paramos, sunku atlaikyti priešininkų spaudimą. Ne vien dėl to, kad padėtis būtų tokia neapsakomai bloga, bet todėl, kad karaliaus Slaptoji Taryba visą reikalą geriau suprastų, jei posėdyje dalyvautų žmogus, galintis atstovauti Chylinskiui kaip vertėjas ir liudininkas, pajėgsiantis išaiškinti padėtį geriau nei pats Chylinskis ar jo priešininkas. Laiško pabaigoje savo padėtį Chylinskis prilygino paskutiniam argonautų išbandymui: „[...] nî illud fiat, hoc ſciat pro certo, ultimum incurret totum hoc Biblicum negotium periculum, quod quia nec ullus pius, nec R. T. Optaret et optat, ideò rogo ut illam moleſtiam in ſe insumat et sumptus, quo me et opus meum eripiat ex Charybdi."[a] (Chylinskio laiško rankraštis saugomas *Bodleian* bibliotekoje Oksforde, Add. D. 105, f. 12.)

1663 metų gegužės 23 dieną Krainskis atsiskaitė Lietuvos provinciniam sinodui Vilniuje už savo veiklą Anglijoje. Ataskaitoje karaliaus paskelbtą rinkliavą jis aiškino visai kitaip, nei rodo įsako tekstas: „zeby tym sczodrobliwsze oswiadczyli beneficium afflictis Ecclesijs Lithvan[iae] y zeby ad fervidiora pietatis ac liberalitatis studia plebem Anglicanam zagrzac mogli; Necessitatem Biblior[um] Lithvanicor[um], et gloriam inde, specialiter recommendowali populo, ztą clausulą, zeby kazde sto funtow do skarbu wniesione, do Litwy odesłane ex nunc było in subsidium pauperum, iako expresse miec chce Regium Diploma"[b] (cituojama iš: Lukšaitė 1971a: 101). Karaliaus įsake kaip tik buvo nurodyta į Lietuvą siųsti tai, kas atliks nuo Biblijos spausdinimo: „And Our further will and pleaſure is, that they the ſaid Edward Fenn and John Fenn as they ſhall receive any Sum, amounting to the Sum of One hundred pounds or above, do forthwith ſend, or by Exchange make over the ſame into the Parts beyond the Seas, for the Relief and Suſtenance of the ſaid Poor diſtreſſed Churches, beſide ſuch Sum as ſhall be neceſſary for the finiſhing of the ſaid Pious Work of Tranſlating and Printing the ſaid Bible here in Our City of London, and for the maintenance of the ſaid John de Kraino Krainsky, Deputy of the ſaid Churches, or any other Deputy of the ſaid Proteſtants."[c] Ir kitus faktus savo ataskaitoje Krainskis galėjo pakreipti savo naudai.

Ataskaitoje Krainskis tvirtino, kad Chylinskio Biblijoje esą tiek klaidų, kiek eilučių (Lukšaitė 1971a: 103). Sinodas nepalaikė lietuviškos Chylinskio Biblijos spausdinimo. Akivaizdu, kad buvo stengiamasi sukelti abejonių vertimo kokybe ir vertėjo moraliniu veidu. 1663 metų spalio 10 dieną Vilniuje vykęs provincinis sinodas, remdamasis Krainskio ataskaita ir Božymovskio atsiliepimu, priėmė Chylinskiui nepalankų sprendimą: jis buvo apkaltintas surinktų lėšų iššvaistymu. Delegatas Krainskis jo neužtarė, nors Chylinskiui adresuoti priekaištai buvo nepagrįsti – juk ne pats Chylinskis tvarkė rinkliavų kasos reikalus – Slaptoji Taryba tam buvo paskyrusi specialią komisiją, vadovaujamą Tarybos sekretoriaus Richardo Browne'o (į ją įėjo Edvardas ir Johnas Fennai ir kiti).

Vertimą tikrinę Božymovskis ir Skrockis pareiškė, jog jis esąs pilnas klaidų, *scatet mendis*. Tuo remdamasis sinodas nusprendė teikti spausdinti Kėdainiuose Jono Božymovskio (vyresniojo) Naujojo Testamento vertimą, apokrifų iš viso nedėti, o likusiąją Chylinskio verstą Senojo Testamento dalį peržiūrėti iki galo. Rūpintis Biblijos spausdinimu į Londoną buvo išsiųstas Mikalojus Minvydas (ištrauką iš 1663 m. sinodo protokolo publikavo Łukaszewicz 1843: 263–265). Buvo nuspręsta iš Karaliaučiaus

[a] „[...] o jeigu taip neatsitiks, galima neabejoti, visas šis Biblijos darbas [vertimas] pateks į didžiausią pavojų, ko joks padorus žmogus, taip pat ir J. G. nenorėtų ir nenori; todėl prašau J. G. prisiimti šį vargą ir išlaidas ir išplėšti mane iš Charibdės."

[b] „Kad duotų kuo didesnės naudos kenčiančioms Lietuvos bažnyčioms ir kad pavyktų palenkti anglų tautą didesnio pamaldumo ir dosnumo siekio link, būtinybę ir šlovę lietuviškos Biblijos [rengėjai] tautai ypač rekomendavo, iškeldami sąlygą, kad kiekvienas į iždą patekęs šimtas svarų nuo šiol būtų išsiunčiamas į Lietuvą vargšų reikmėms, kaip aiškiai pasakyta karaliaus įsaku."

[c] „Ir tolimesnė Mūsų valia bei malonė yra ta, kad minėtieji Edvardas Fennas ir Johnas Fennas, vos tik surinks bet kokią sumą, lygią šimtui svarų ar daugiau, toliau ją persiųstų arba perduotų per mainus į užjūrio šalis nuskurdusioms ir sugriautoms bažnyčioms išlaikyti ir kitoms jų reikmėms; minėtos lėšos turi būti atlikusios nuo tos sumos, kuri reikalinga tam, kad čia, Mūsų mieste Londone, būtų užbaigti minėtos Biblijos dievobaimingi vertimo ir spausdinimo darbai ir išlaikomas minėtasis Jonas de Kraino Krainskis, minėtųjų bažnyčių pasiuntinys, arba bet kuris kitas minėtųjų protestantų pasiuntinys."

universiteto bibliotekos, tarpininkaujant Boguslavui Radvilai, į Kėdainius atgabenti visą Jono Bretkūno Biblijos vertimą: „Biblia Litvanica z biblioteki kurfirszta jego Mci., za interpositią Xiążęcia jego Mci pana Koniuszego W. X. L. wzięte, a Clarissimo Domino professore et Bibliothecario Domino Concio per Venerabilem Dominum Krainski, nobis transmissa declaramus integra, in toto, et sine noxa przez pewne ręce odesłać, iako będzie mogło bijdz naijprędzej wszystkie octo Volumina“[a] (Vilniaus provincinio sinodo protokolas cituojamas pagal Stang 1932: 31). Juo buvo ketinama remtis koreguojant likusį nespausdintą Chylinskio Senojo Testamento rankraštį. Krainskis, gavęs sinodo sprendimą, galutinai sustabdė Biblijos spausdinimą ir palikęs Chylinskį be jokių lėšų išvyko į Lietuvą.

1663 metų vasario 25 dieną padarytas įrašas Slaptosios Tarybos registre liudija apie mokėjimą pirkliui Thomasui Seawardui už spaustuvininko Tyloro popieriaus sandėliavimą ir atlygį tėvui Cesariui Calandrini, olandų kongregacijos kunigui, už 42 spausdintų ir 158 nespausdintų lankų perdavimą olandų bibliotekai. Tai paskutinė žinia apie Chylinskio Senojo Testamento spausdintosios dalies buvimo vietą. 1664 metų kovo 3 dieną Chylinskis raštu kreipėsi į Slaptąją Tarybą, kad jau pusė metų kaip jis, Krainskiui išpeikus jo vertimą, negavęs nė skatiko (Britų biblioteka, šifras: P.C. 2/56 4.VI.1662–29.I.1664).

Naujojo Testamento rankraštis vėliau pateko į Krainskio rankas. Nežinomam asmeniui (greičiausiai į Angliją atvykusiam iš Lietuvos, nes rašyta lenkiškai) skirto laiško, kurio autorius sprendžiant pagal turinį galėjo būti tik Krainskis, pradžioje teisinamasi, kad Biblijos idėjos jis neatsisakė tik dėl įtakingų asmenų domėjimosi ja, be to, tikėjosi, kad Biblija kreipimąsi dėl rinkliavų padarys reikšmingesnį: „Biblią Litewſką brata P. Chylinſkiego pracą, przyłożyłem do ſprawy mojej, gdyż tego pilna była potrteba (sic! vietoj *potrzeba*), inaczey *fuisſet ſuſpectum*, y zdało by ſię *mere privatum negotium* to w ktorym pracuję. do tego znalazłem wielu ktorzy ſrodze y pod dziś dzień *favent et urgent* tę Tranſlacię na język Litewſki, wczym rozumiałbym iżby ßkoda tłomić ochotę wtym Brata Chylinſkiego bo chodzby w Lithwie mało potrzebna była ſic *ſtantibuσ afflictis rebuσ* biblia Litewska wpruſiech jednak Kurfirßtowſkich może byc jey nie mały pożytek y zyſk. Kto wie co P[an] przez to robi; [Ja] tu *interim* tak w to będę potrafiał, iz to bynamniey nie umnieyſzy collecty“[b] (Kudzinowski, Otrębski 1958: 3 / 2v).

Įdomu, kad apie tokių intensyvių rinkliavų rezultatus Lietuvoje nieko nebuvo žinoma. 1663 metų rugsėjo 6 d. Kėdainių sinodo dalyviai išsiuntė į Angliją laišką (originalas *Bodleian* bibliotekoje, šifras: Rawl. C. 984, f. 3–4), iš kurio matyti, jog Krainskio rengtos rinkliavos ne tik nebuvo paskirtos Biblijai spausdinti, bet nepasiekė ir Lietuvos. Lietuvos kalvinistai rašė, kad juos baugina nežinia, kadangi jie nesulaukia į savo laiškus jokio atsakymo iš Anglijos: „Equidem multum tranquillitati animorum nostrorum officit, quod hactenus diuturna exspectatio nostra non Solum Sit protracta, verum etiam Silentii tenebris adeo involuta; ut plane ignoremus, quid de beneficientia vestra nobis polliceri debeamus. Hoc autem Supremae Calamitatis nostrae apicem attigìt, quod adhuc dum variis & anxiis distrahimur curis, propterea quod nobis de Vobis Saepius Cogitantibus, immo [?] toties Vos per literas nostras

[a] „Lietuvišką Bibliją, iš Jo Didenybės kurfiursto bibliotekos paimtą tarpininkaujant Jo Didenybei kunigaikščiui ponui Žirgininkui ir perduotą šviesiausio pono profesoriaus ir bibliotekininko pono Koncijaus per garbingą poną Krainskį, pasižadame visą ir nenukentėjusią per patikimas rankas parsiųsti atgal, visus aštuonis tomus.“

[b] „Lietuvišką Bibliją, brolio p. Chylinskio pastangomis parengtą, pridėjau prie savo bylos, mat to labai reikėjo, nes kitaip būtų galima įtarti ir galėtų pasirodyti, jog tai, dėl ko aš stengiuosi, yra tik mano asmeninis reikalas, be to, dar radau daug tokių žmonių, kurie ligi šios dienos labai skatina ir palaiko šį vertimą į lietuvių kalbą, todėl manyčiau, kad gaila būtų slopinti brolio Chylinskio pastangas, nes, nors Lietuvoje esant tokiai apverktinai padėčiai lietuviška Biblija atrodytų nelabai reikalinga, kunigaikščiui Prūsijoje iš jos gali būti nemaža nauda ir uždarbis. Kas žino, ką P[onas] dėl to daro. Bet aš tuo tarpu dėsiu pastangas, kad tai jokiu būdu nesumažintų rinkliavų.“

Compellantibus, Nihil quicquam innotuerit. Nam et si Delegatus noster Reverendus Dominus Krainski nos inter extrema fortunae ludibria acerbissimo dolore inquietatos, aliqua ex parte a maerore Suspendit: dum nobis Spem insignem fecit fore, ut per dona ac gratiam vestram, ex Summae neceſsitatis barathro evehamur, nullis tamen literis vestris id nobis Comprobavit, & testimonialibus vestris planè vacuus ad nos rediit."[a] 1663 metų sausio 3–10 d. vykusiame sinode Krainskis buvo iš naujo patvirtintas Lietuvos delegatu, nors pačiame sinode jis nedalyvavo. Nuo to laiko negavę iš Krainskio jokios žinios, delegatai spėjo, kad jis galbūt ir Anglijos nepasiekė, todėl iš naujo siuntė paramos prašymą pabrėždami, kad iki kito sinodo, įvyksiančio 1664 metų sausį, laukia atsakymo, kuris suteiktų jiems daugiau aiškumo.

Krainskis, neseniai taip aktyviai pasisakęs prieš lietuvišką Bibliją, staiga vėl ja susirūpino ir 1664 metų birželio 22 dieną kartu su Mikalojum Minvydu pasiūlė Kėdainių sinodui neužmesti Biblijos spausdinimo reikalo. Tų pačių metų rugsėjo 7 dienos Kėdainių sinodas dar kartą išsiuntė Krainskį į Angliją. Ten delegatas išbuvo neilgai ir jo veikla buvo nesėkminga: Chylinskio rėmėjai su juo elgėsi pabrėžtinai nedraugiškai. Biblijos spausdinimas buvo sustabdytas ir nebegalėjo būti nė kalbos apie jo atnaujinimą. Koto duomenimis, praėjus beveik dvidešimčiai metų, 1681 metais į Londoną bažnyčios reikalais išsiųstas Minvydas iš olandų bažnyčios gavo 37 svarus už jau seniai parduotą popierių ir atsiėmė neįrištus spausdintus Senojo Testamento lankus. Toliau Kotas pakomentavo: „oczywiście pozbyl śię tej makulatury, której ślady zaginęły calkowicie."[b] Kai kuriuose vėlesniuose straipsniuose ši Koto interpretacija virto pasakojimu, esą spausdintieji Chylinskio Biblijos lankai buvę parduoti į makulatūrą (Lietuvių enciklopedija 1954: 513; Kregždė 1978: 100; Zinkevičius 1988: 226).

1664 metų spalio 19 dienos laiške moderniosios chemijos tėvu tituluojamam profesoriui Robertui Boyle'ui Chylinskis rašė: „Suavissimãs R[everentiae] T[uae] heri accepi reſponſorias, planè eo puncto temporis, quo me contuleram ad Albam-Aulăm, habiturus iuxta promisſum nuper D[omini] Browne, audièntiam, à Dominis Commisſarijs: Sed oleum et operam etiam hàc vice perdidi, vel quia illis feſſis majoris momenti negotijs, vacare non placuit tam exiguâ cauſâ, vel quia neminem habebant qui eis in hoc negotio vellicaret aurem; quidquid sit, interim ô me terque quaterque miserum"[c] (*Bodleian* biblioteka, šifras: Add. D. 105). Pagal susitarimą buvo numatyta, kad Chylinskis Slaptosios Tarybos nariams paaiškins savo poziciją Biblijos klausimu ir bus priimtas bendras sprendimas, tačiau netikėtai Biblijos vertėjas nebuvo įleistas į posėdį. Laiške Boyle'ui Chylinskis prašė užtarimo ir pasižadėjo klausyti visų jo patarimų. Tačiau Boyle'o skirta parama adresato nepasiekė: „Munificentia illa qua me mactare dignatur vir Illuſtris et Generoſus D[ominus] Boyle nondum devenit ad manus meas, interim eam gratus accipio, et Deum oro, ut det ei invenire miſericordiam apud Dominum die illo quodtoties respicere dignatur ad afflictionem Josephi"[d] (*Bodleian* biblioteka, šifras: Add. D. 105). Samuelis Hartlibas, svarbiausias Chylinskio globėjas, mirė 1662 metų gegužės 12 dieną, o po jo mirties

[a] „Iš tiesų daug nerimo mums sukėlė tai, kad mūsų ligšiolinis ilgas laukimas ne tik buvo pratęstas, bet ir apgaubtas tokia tylos tamsa, kad visiškai nebežinome, ko galime tikėtis iš jūsų [žadėtų] geradarysčių. Jau pasiekėme mūsų nelaimių viršūnę, kadangi ligi šiol kamuojami įvairių sunkių rūpesčių dažnai apie jus galvojome ir netgi daug kartų laiškais į jus kreipėmės, tačiau niekas nepaaiškėjo. Nors mūsų delegatas gerbiamas Ponas Krainskis mus, šiuose sunkiuose likimo išbandymuose slegiamus aštraus skausmo, iš dalies sulaikė nuo liūdesio: mat davė mums viltį, kad jūsų dovanų ir malonės dėka būsime ištraukti iš šios skurdo bedugnės, tačiau jokiais raštais mums to nepatvirtino ir grįžo be jokių tai liudijančių dokumentų."

[b] „Žinoma, atsikratė tos makulatūros, kuri pražuvo be pėdsakų."

[c] „Vakar gavau Jūsų Garbenybės malonų atsakymą lygiai tuo pačiu metu, kai buvau beišeinąs į Baltuosius Rūmus, kur turėjau būti priimtas, kaip dar kartą neseniai žadėjo ponas Browne ponų komisarų [Slaptosios Tarybos narių] vardu. Deja, „aliejų ir darbą eikvojau veltui", gal dėl to, kad jie, išvargę nuo svarbesnių reikalų svarstymo, nebenorėjo skirti dėmesio nereikšmingam dalykui, o gal dėl to, kad nebuvo nė vieno žmogaus, kuris būtų panorėjęs šiuo reikalu išklausyti. Kad ir kaip ten būtų, esu trigubai ir keturgubai nelaimingas."

[d] „Dosni parama, kurią man teikėsi suteikti Šviesiausiasis ir Garbingiausiasis Ponas Boyle, dar nepasiekė manęs, tačiau dėkingai ją priimu ir maldauju Dievą, kad parodytų jam gailestingumą tą dieną, kai bus atiduotas Juozapo kančioms."

Macaria draugijos nariai nebebuvo kryptingai susivieniję tęsti savo veiklą. Be to, akivaizdu, kad apie lietuviškos Biblijos vertimą ir spausdinimą buvo skleidžiama įvairiausių gandų. Lietuviškai nemokantys rėmėjai, išgirdę apie iš Lietuvos atėjusį nepalankų vertimo įvertinimą, matyt, nesiryžo vienareikšmiškai ir drąsiai užtarti Chylinskio. O kaip tik toks žingsnis tuo metu buvo reikalingas norint išgelbėti lietuvišką Bibliją.

Naujojo Testamento vertimo rankraščio gale esančiuose tuščiuose lapuose tarp daugelio įvairių pastabų yra jau nevilties apimto Chylinskio neadresuoto laiško juodraštis, jame įveikęs pažeminimą ir abejones jis prašo pagelbėti įgyvendinti paskutinę svajonę – grįžti į Tėvynę: „auſus ſum hanc meam devotam in pectus veſtrum pium deponere inſtantiam, ut aliquam rationem iretis, qua poſſim me Eccleſys illis quam citiſſime ſiſtere, in quarum ſpem <a parente>[a] [neįskaitoma] educatus ⌈ſed poſtmodum ob calamitates publicas bellicas→et poſtmodo→poſtmodum ob uberiorem animi cultum ad exteros miſus, ſed ob turbas bellicas retro lapſis (sic! vietoje *lapſus*) omnis⌉ deſertus. <Non me fugit quam nulla mea in vos ſint merita, quorum fiducia, rem iſtam auſim petere. Sed quid faciam! ita temporis ſumma injuria, ita propoſiti maxima urget et ſtimulat ratio. Si facitis curasque familiares,> cumque talibus viris tam fidenter et libere parati privatas curas non extimeſcam? Sed nec voσ latet, quam triſtis ſit et ſaevera illa Philoſophia quae bonas mentes jubet egere. Si itaque facitis quod peto, et mihi perennes ſervitutis compedes animo meo injeciſtis, et Eccleſias (in ſublevato illarum alumno) ⌈in majorem modum ſub in majorem modum→majoribus copÿs →ſibi obligabitis→obligaſtis⌉. Sin vero impudens videbitur petitio, nec precibus annuendum eſſe judicabitis, ſaltem hoc rogo ne videar peccaſſe in vos, quod ita temporis ſumma urgente injuria, ita propoſiti maxima ſtimulante ratione, auſus fui perfricare frontem“[b] (Kudzinowski, Otrębski 1958: 421/223v).

Nežinoma netgi, ar šis laiškas apskritai pasiekė adresatą. Visų užmirštas ir apleistas Chylinskis mirė Londone 1668 metais. Apie jo mirtį tik trumpai pranešė Kembridžo bibliografas (Kot 1958: 65).

II. Chylinskio Biblijos tyrimų apžvalga

Ilgą laiką tik iš užuominų bibliografų leidiniuose tebuvo žinoma, kad Chylinskis buvo išvertęs visą Šventąjį Raštą. Apie 1660 metais Londone išleistą Bibliją liudijo trumputė nuoroda „Conf. Bibl Lituan. Lond. 1660“, keliaujanti iš vienos knygos į kitą, o skurdžias žinias apie leidinį pateikę bibliografai šio aprašomo vertimo apskritai nebuvo matę. Visų pirma, į kai kuriuos Europos poliglotus – daugiakalbius poterių rinkinius, kurie iki XIX šimtmečio pabaigos Europoje buvo populiarūs kaip

[a] <...> išbraukta
→ keista
⌈ keitimo pradžia
⌉ keitimo pabaiga

[b] „Ir išdrįsau šį mano nuoširdų prašymą nukreipti į jūsų dievobaimingas širdis, kad rastumėte kokį nors būdą padėti man kuo greičiau pasirodyti toms bažnyčioms, kurių viltimi aš turėjau tapti, dėl aukštesnio sielos išlavinimo buvau išsiųstas į užsienį, bet karo neramumų nublokštas atgal, esu visiškai apleistas. Aš gerai suprantu, kad neturiu jūsų akyse tokių nuopelnų, kurie galėtų mane padrąsinti tokiu reikalu į jus kreiptis; bet ką man daryti? Tiek šita didžiausia laikų neteisybė, tiek mano prašymų aukščiausi tikslai [tai daryti] mane ragina ir skatina. Jeigu taip padarysite ir finansinius rūpesčius [palengvinsite], su tokiais žmonėmis aš nesibijosiu mielai ir pasitikėdamas spręsti asmeninius reikalus (vert. past.: šio sakinio tekstas neaiškus, todėl čia pateikiamas numanomas vertimo variantas). Jums yra gerai žinoma, kokia liūdna ir griežta yra ta filosofija, kuri kilnias sielas verčia skursti. Jeigu taip padarysite, kaip prašau, mano širdžiai uždėsite amžinus dėkingumo pančius ir (paremdami auklėtinį) bažnyčias savo labui labiau įpareigosite. Bet jeigu mano prašymas jums atrodo per drąsus ir manysite negalį mano maldų išklausyti, tiktai to prašau, kad nelaikytumėt manęs prieš jus nusidėjusiu dėl to, kad verčiamas didelių šių laikų neteisybių ir aukštesnių mano prašymų įveikiau savo gėdą.“

tam tikra tipografijos reklamos priemonė, – buvo patekusi Chylinskio išversta malda *Tėve mūsų*. Mažiausiai 15-oje tokių knygų yra nuoroda, kad lietuviški poteriai imti iš 1660 metais Londone išspausdintos Biblijos[a] (plačiau apie tai žr. Kavaliūnaitė 2001b: 345–354 ir lit.). Vienas įdomiausių tokių poliglotų yra Gottfriedo Henselio Europos kalbų žemėlapis, atspindintis XVII a. pabaigos Europos politinę geografiją ir kalbų paplitimą (Hensel 1741).

1672 metais Londone išėjusiame Wilhelmo Crowaeus'o *Elenchus scriptorum* [...] pateikta žinių apie Chylinskį ir jo vertimą, bet abejojama, ar jis buvo išspausdintas. Christianas Kortholtas 1686 metais Kylyje išleistame traktate *De variis scripturae editionibus* [...] rėmėsi Crowaeus'o įrašais. Tą pačią informaciją paskelbė ir Henningas Witte 1688 metais Gdanske išleistame *Diarium Biographicum, in quo scriptores saeculi post natum Christum XVII. Praecipui* [...] *magno adducuntur numero* ir Chr. Gottliebas Jöcheris 1750 metais išėjusiame *Allgemeines Gelehrten-Lexikon.*

Viena populiariausių bibliografijų, iš kurios informacija ne kartą buvo cituojama vėlesniuose leidiniuose, išėjo Leipcige 1709 metais. Tai *Bibliotheca sacra, seu syllabus omnium fere Sacrae Scripturae editionum ac versionum* [...] *cum additamentis* [...] *notisque auxit Ch. F. Boernerus.* Šios bibliografijos sudarytojas Jacobas Le Longas pirmasis nurodė leidimo metus (1660) bei vietą (Londonas) ir nepareiškė jokių abejonių dėl to, ar Chylinskio vertimas buvo baigtas leisti. Le Longo nuorodos buvo pakartotos Friderichо Gothilfo Freytago *Analecta Litteraria de Libris Rarioribus* (1750), ja rėmėsi Davidas Clementas *Bibliothèque curieuse historique et critique, ou catalogue raisonné de livres difficiles à trouver* (1750–60). Clementas apgailestavo niekur neradęs nuorodos apie Londono Biblijos formatą. Jis įžvalgiai spėjo, kad bibliografijų sudarytojai minėto leidinio greičiausiai nebuvo matę.

1729 metais Leipcige ėjusiame leidinyje *Neue Zeitungen von gelehrten Sachen* Halės lietuvių kalbos seminaro, kuriame buvo iškelta idėja išleisti spausdintą lietuvišką Bibliją, dalyviai kreipėsi į skaitytojus, galinčius turėti Le Longo minimą Chylinskio

[a] Chylinskio *Tėve mūsų* buvo išspausdintas šiuose leidiniuose:
1. WILKINS, J. *An essay Towards a real character, and a philosophical language.* By John Wilkins D. D. Dean of Ripon, and Fellow of the Royal Society. London, Printed for SA: Gellibrand, and for John Martyn Printer to the Royal Society, 1668.
2. HAGIUS, G., LUDEKENIUS, Th. (MÜLLER) *Oratio Orationum. SS. Orationis Dominicae Versiones, praeter Authenticam ferè Centum eaeque longé emendatiùs quàm antehàc et è probatissimis Auctoribus potius quàm prioribus Collectionibus, iamque singulae genuinis Linguae suae characteribus adeòque magnam partem ex aere ad editionem à Barnimô Hagiô traditae, editaequae à Thoma Ludekenio Berolini:* Ex officina Rungiana. Anno 1680, 4°.
3. *Orationes Dominicae versionis fere Centum.* (Versionum Orationis Dominicae auctarium curante Barnimo Hagio anno 1660), Augsburg (Berlin?). [Spėjami leidimo metai 1680–1687], 15 lp., 4°.
4. MOTTUS, B. *Oratione Dominicae πολύγλωττος καὶ πολύμορφος. Nimirum, plus centum linguis, versionibus, aut characteribus reddita & expressa... Editio novissima, speciminibus variisquam priores comitator Londini: prostant apud Dan. Brown* [...] *& Keblewhite* [...], 1770.
5. STARK, S. G. A καὶ Ω. *Alphabeta ac notae diversarum linguarum pene septuaginta tum et Versiones Orationis Dominicae prope centum collecta et illustrata ab Andrea Müllero, Greiffenhagio etc. cum Praefatione de vita eius et praesentium Opusculorum. Prostant Berolini apud Johannem Liebermann.* s.a. 4°. 1703.
6. KRAUSEN, J. U. *Oratio Dominica:* πολύγλωττος καὶ πολύμορφος Nimirum, plus centum linguis [...] expressa [...] Editio novissima. Speciminibus variis quam priores auctior. Augsburg. Išleista apie 1710.
7. BROWN, D. *Oratione Dominicae* πολύγλωττος καὶ πολύμορφος Nimirum, Plus Centum Linguis, Versionibus, aut Characteribus Reddita & Expressa. Editio novissima, Londini, 1713.
8. *Orationes Dominicae versiones fere centum.* Lipsiae, Litteris Takkianis s. a. 12°. Įvadas datuotas 1740.
9. GESSNER, Ch. F., HAGER, J. H. *Buchdruckerkunst.* A καὶ Ω. *Alphabeta ac notae diversarum linguarum pene septuaginta tum et Versiones Orationis Dominicae prope centum*, Leipzig, 1740–1745.
10. FRITZ, J. F., SCHULZE, B. *Orientalisch- und occidentalischer Sprachmeister, welcher nicht allein hundert Alphabete nebst ihrer Aussprache* [...] *sondern auch das Gebet des Herrn in 200 Sprachen und Mund-Arten* [...] *mittheilet*, Leipzig: Gessner, 1748, 8°.
11. HERVÁS, L. *Saggio prattico delle Lingue con prolegomeni e una raccolta di Orazioni Dominicali in pia di trecento Lingue e Dialetti.* Cesena, 1778–87, 4°.
12. FRY, E. *Pantographia, containing accurate copies of all the known alphabets in the world etc., to which are added specimens of all well-authenticated oral languages etc.* by Edmund Fry, letter founder. London: printed by Cooper and Wilson, for John and Arthur Arch; John White; John Edwards; and John Debrett, 1799, 8°.
13. MARCEL, J. J. *Oratio Dominica CL linguis versa, et propriis cuiusque lingvae characteribus plerumque expressa*; Edente MARCEL, J. J. Typographiae imperialis administratio generalis, Parisiis, Typis Imperialibus, Imperiique Napoleonis Primo, Anno Repar. Sal. 1805, 4°.
14. BODONI, G. *Oratio Dominica in CLV linguas versa et exoticis characteribus plerumque expressa*, Parmae: typis Bodonianis, 1806, fol.
15. AUER, A. *Sprachenhalle* 2. Das Vaterunser in 206 Sprachen, Wien: Hof- und Staats-Druckerei, 1844–1847, fol.

Biblijos vertimą ir prašė jį atsiųsti profesoriui Gothilfui Augustui Franckei: „Auch iſt man darauf bedacht, wenn man der von le Long in Bibliotheca S. gedachten Überſetzung der Litthauiſchen Bibel, ſo in Engelland 1660 herauskommen und ſehr rar iſt, oder eines gewiſſen MS. ſolcher Überſetzung habhaft werden könnte, auch zur Herausgebung der gantzen Heil. Schrifft zum beſten dieſer Nation, mit Gottes Hülffe unter der Hand Anſtalt zu machen. Dafern jemand obgemeldete gedruckt, oder ein geſchrieben Exemplar gedachter Bibel beſäſſe und ſolches auf eine Zeitlang anhero ſchicken wollte, der wird dienſtlich gebeten, ſolches an den Herrn Prof. Francken allhier zu ſchicken“[a] (Neue Zeitungen 1729: 639–640). Tačiau niekas į jų kreipimąsi neatsiliepė (Reinhold 1895: 107), o ketinimas išleisti visą spausdintą Šventąjį Raštą lietuvių kalba liko neįgyvendintas.

Praėjus trejetui metų, remiantis *Neue Zeitungen von gelehrten Sachen* išspausdintu straipsniu, Chylinskio Biblija paminėta Hamburge išleistame *Catalogus Historico-Criticus librorum rariorum* [...] (Vogt 1732: 123).

Le Longo pateikta informacija buvo kartojama ir vėlesniuose, jau devynioliktojo amžiaus, leidiniuose: Kajetonas Nezabitauskis (1824: 53) prie Le Longo duomenų papildomai nurodė formatą.

1829 metais pakartotinio anoniminės lietuvių kalbos gramatikos leidimo (1737) pratarmėje Simonas Stanevičius ragino ieškoti senų lietuviškų leidinių, tarp jų minėjo ir Chylinskio Bibliją. Simonas Daukantas 1838 metais parašytoje *Istorijoje Žemaitiškoje* taip pat užsiminė apie Chylinskio Šventojo Rašto vertimą (Daukantas 1995: 119).

Adamas Jocheris bibliografijoje *Obraz bibliograficzno-historyczny literatury i nauk w Polsce* (1842) aprašė Vilniaus dvasinės akademijos bibliotekoje buvusį egzempliorių, nurodė šriftą, formatą, apimtį ir pacitavo pirmas penkias eilutes iš pirmosios Mozės knygos. Vėliau, 1858 metais Drezdene išleistame *Trésor des Livres rares et précieux* Jocherio informacija buvo dar kartą paskelbta. Ji pakartota ir Jano Karłowicziaus *Rozprawy i Sprawozdania z Posiedzeń Wydziału Filologicznego Akademji Umiejętności* (Karłowicz 1875: 350). Ataskaitoje apie savo mokslinę kelionę po Lietuvą greta keleto kitų senų lietuviškų spaudinių Chylinskio Senojo Testamento Vilniaus egzempliorių paminėjo ir Stanislavas Mikuckis (Mikuckij 1855: 5).

1735 metų Biblijos pratarmėje Quandtas rašė: „Ich werde hoffentlich keines Fehltritts beſchuldiget werden, wenn ich dieſes [turima omenyje Quandto Biblija] die erſte Ueberſetzung der Bibel in die Litthauiſche Sprache, und zwar in Preuſſen, nenne. Denn obwohl Jac. le Long (Bibl. Sacrae, c. XII. Sect. V, p. 372) einer Litthauiſchen Bibel gedencket, ſo 1660. zu London, von Samuel Boguslao Chylinski aufgefertiget worden; ſo iſt doch ſelbige in Preußen gar nicht bekannt, vielweniger nach der in unſerm Litthauen angenommenen Mund=Art abgefaſſet, und wie ich vermuthe, aus der Polniſchen Ueberſetzung entſprungen.“[b] Quandtas džiaugėsi, kad po ilgų pastangų jam pavyko rasti Chylinskio Senojo Testamento egzempliorių: „Nach langem Forſchen bin endlich ſo glücklich worden dieſe überaus rare Bibel, jedoch ohne Titel, und nur bis in die Pſalmen zu überkommen, daher ſelbst nicht feſtzuſetzen weiß, ob

[a] Taip pat galvojama ir apie tai, kad jeigu kas nors galėtų įsigyti le Longo Bibliotheca S[acra] minėtą lietuviškos Biblijos vertimą, išėjusį Londone 1660 metais ir labai retą, arba kokį nors šio vertimo rankraštį, su Dievo pagalba ir palaiminimu ruoštųsi viso Šventojo Rašto išleidimui šios tautos labui. Todėl jeigu kas nors išspausdintą arba rašytinį minėtos Biblijos egzempliorių turėtų ir jį galėtų kuriam laikui kur nors išsiųsti, yra labai maloniai prašomas atsiųsti jį ponui profesoriui Franckei.“

[b] „Manau, kad nesuklysiu sakydamas, jog tai [Quandto išleidžiama Biblija] yra pirmas Biblijos vertimas į lietuvių kalbą Prūsijoje. Nors Jacobas le Longas mini lietuvišką Bibliją, kuri 1660 metais Londone buvo parengta Samuelio Boguslavo Chylinskio. Prūsijoje ji beveik visiškai nežinoma, juolab kad parašyta mūsų Lietuvoje vartojama tarme, ir, kaip spėjama, yra išversta iš lenkiško teksto.“

sie weiter abgedruckt worden“[a], jis pacitavo keletą šio unikalaus leidinio eilučių: 1 Moz 1,26; 1 Moz 3,15; Job 19,25. Deja, niekur nenurodė, kur tą leidinį rado.

Liudvikas Rėza savo darbe *Geschichte der litthauischen Bibel, ein Beytrag zur Religionsgeschichte der Nordischen Völker* rašė, kad Prūsijoje ir Lietuvoje Chylinskio Biblija visiškai neprieinama. Neturėdamas po ranka šios Biblijos egzemplioriaus, Rėza rėmėsi Quandto cituotomis eilutėmis. Versta esą iš *Vulgatos*, Mažajai Lietuvai šis vertimas netinkąs, kadangi parašytas „žemaičių kalba“, kuriai ypač būdinga polonizmų gausa (Rhesa 1816: 23–24).

Józefas Łukaszewiczius 1843 metais išėjusioje knygoje *Dzieje kościołów wyznania helweckiego w Litwie* kritikavo A. Jocherį už šios Biblijos vertimo autorystės priskyrimą Chylinskiui. Chylinskis, pasak Łukaszewicziaus, nebuvęs šios Biblijos vertėjas, o tik delegatas, išsiųstas į Angliją rinkti lėšų ir rūpintis spausdinimu. Tokį teiginį Łukaszewiczius grindė citata iš 1663 metų Lietuvos kalvinistų sinodo nutarimo, kuriame Chylinskis nebuvo įvardytas kaip Biblijos vertėjas. Į klausimą, kas gi išvertė šią Bibliją, jis atsakė remdamasis 1664 metų sinodo protokolo ištrauka, kur rašoma, kad iš Karaliaučiaus į Kėdainius bus atgabentas visas Jono Bretkūno Biblijos vertimas. Londone išleistas lietuviškas Biblijos vertimas, Łukaszewicziaus spėjimu, esąs ne kas kita kaip minėtasis rankraštis, t. y. Jono Bretkūno vertimas, pataisytas sinodo paskirtų korektorių.

Po kurio laiko (1886 metais) Maurycijus Stankiewiczius knygoje *Wiadomość o Biblii Litewskiéj, drukowanéj w Londynie 1663 roku, i o wrzekomym jéj tłómaczu Samuelu Bogusławie Chylińskim* šią mintį pakartojo kaip neabejotiną faktą, dar kartą cituodamas tuos pačius dokumentus. Anot Stankiewicziaus, minėtas vertimas – tai Teodoro Skrockio ir Jono Božymovskio redaguotas Bretkūno Biblijos tekstas. Toliau Stankiewiczius pateikė ištraukų iš Chylinskio ir Bretkūno vertimų (1 Moz. 1, 1–5; 1 Moz 1. 26–27; 1 Moz 3, 15; Job 19. 26–27). Stankiewicziaus įdėtos citatos paneigia jo paties teiginį apie Bretkūno ir Chylinskio vertimų giminystę: iš pateiktos medžiagos matyti, jog tai skirtingi vertimai.

Nuostabą kelia tai, kad tokios nepagrįstos abejonės dėl vertimo autorystės sulaukė gana nemenko atgarsio: Anglijoje ėjusiame žurnale *The Academy* kilusioje diskusijoje dėl išspausdintos dalies apimties, spausdinimo metų ir į poliglotinius leidinius patekusių poterių lietuviškoji Londono Biblija buvo vadinama tiesiog „the so-called Chylinsky Bible“. Diskusijoje dalyvavo: W. R. Morfil (1891 04 18), H. Krebs (1891 05 02), John T. Naaké (1891 05 09), dr. A. Neubauer (1891 05 16), TBR (1891 06 13). Galų gale net E. Volteris savo ataskaitoje *Ob ètnografičeskoj poězdkě po Litvě i Žmudi lětom' 1887 goda. Privat'-docenta È. A. Vol'tera* [...], publikuodamas ištraukas iš Vilniaus egzemplioriaus, Chylinskio Biblijai skirtą skyrių pavadino *Biblija Minvida*[b] (Wolter 1887: 71–102).

1895 metais pasirodžiusiame straipsnyje „Die sogenannte Chylinski'sche Bibel. Bibliographische Beiträge“ Józefas Paczkowskis net neabejojo, kad Chylinskis nebuvo Biblijos vertėjas. Karlo Estreicherio bibliografijoje *Bibliografia polska XV–XVII stólecia* (1882) Chylinskiui skirtame skyriuje taip pat pasikliaujama Stankiewicziaus teiginiais. Maždaug tie patys duomenys pateikti *Encyklopedya powszechna* (1898: 541–542).

Naujas Chylinskio vertimo tyrimų etapas prasidėjo po to, kai Adalbertas Bezzenbergeris leidiniuose *Athenaeum* (1879 sausis) ir *Kurjer Poznański* (1879 vasaris) paragino

[a] „Po ilgų ieškojimų pagaliau man nusišypsojo laimė surasti šią be galo retą Bibliją, be antraštės ir siekiančią tiktai psalmes, be to, aš ir pats negaliu nustatyti, ar ji buvo spausdinta toliau.“

[b] Čia turimas omenyje Mikalojus Minvydas, kurį 1663 metų Vilniaus provincinis sinodas, pareiškęs nepasitikėjimą Chylinskio vertimu ir apkaltinęs jį lėšų iššvaistymu, pasiuntė į Angliją prižiūrėti Biblijos spausdinimo.

visus kultūros istorikus ir kalbininkus ieškoti šios bibliografinės retenybės. 1880 metais leidinyje *Mitteilungen der Litauischen Literarischen Gesellschaft* pabrėždamas šio vertimo svarbą Bezzenbergeris pasakojo, kaip jie drauge su Filipu Fortunatovu bergždžiai ieškojo Chylinskio Biblijos pėdsakų Britų muziejuje ir Imperatoriškojoje Peterburgo bibliotekoje: „Ich lasse die in rede stehende bibelübersetzung, die sicherlich manche bereicherung der litauischen grammatik und des litauischen wörterbuches enthält, nunmehr durch andere in Wilna und Kiew suchen und hoffentlich wird man sie entweder in diesen städten, oder in England, wo dr. Neubauer auf sie fahndet, prof. R. Pauli im nächsten frühjahr auf meine bitte nach ihr (besonders im Lambethhouse) forschen wird, und wo durch einen artikel des Athenaeums, January to June 1879, p. 186, in weiteren kreisen anlass zum suchen derselben gegeben ist“[a] (Bezzenberger 1880: 31).

1879 metų vasario 8 dienos *Athenaeum* paskelbtame atsiliepime į Bezzenbergerio raginimą rašoma, kad Biblijos vertimo niekur nerasta, bet nustatyta, kad Britų muziejuje ir *Bodleian* bibliotekoje esą po vieną *An Account* egzempliorių[b].

A. Neubaueris, remdamasis Władysławo Wisłockio *Przewodnik Bibliograficzny* (1886–1888: 159) pateikta informacija, kad vienas „vadinamosios Chylinskio Biblijos“ egzempliorius saugomas Štetino Marijos vienuolyno gimnazijos bibliotekoje, apie tai paskelbė *The Academy* (1891 05 16: 467). Po kurio laiko žurnale *Sitzungsberichte der Altertumsgeſellſchaft Pruſſia* panašią naujieną, gautą iš A. Kuniko, pakartojo Bezzenbergeris (1891/92: 27).

Leidinyje *Zapiski Imperatorskoj Akademii Nauk". Izvlěčenija iz' protokolov' zasědanij Akademii* (1888: 94) akademikas Aristas Kunikas pranešė, kad Peterburge rado Chylinskio Senojo Testamento egzempliorių, priklausiusį Kelmės dvarininkui, žinomam bibliofilui, generolui Jerzy'ui Grużewskiui, vėliau padovanojusiam šį retą spaudinį Vilniaus universitetui, o jį uždarius, 1842 metais leidinys buvo išgabentas į Peterburgą (plačiau apie Vilniaus egzempliorių žr. p. l–lij).

A. Kuniko rastas Chylinskio Senojo Testamento egzempliorius įtrauktas į Silvestro Baltramaičio *Spisok' litovskich' i drevne-prusskich' knig', izdannych' s' 1553 po 1891 god'* ([1]1892: 7; [2]1904: 8, 407). Sąraše fragmentas pavadintas *Biblie... su didžiu dabojimu perguldita Lietuwos žmonems ánt iszganitingos naudos, iszspausta Londone 1660. m. 8°. 416 str.* Pavadinimas šiam spaudiniui, matyt, buvo duotas kurio nors iš jo skaitytojų arba paties Baltramaičio. Baltramaitis neteisingai nurodė, kad Kunikas šį egzempliorių radęs Štetine tarp Müllerio knygų.

Apie trečiąjį, Britų muziejaus bibliotekos[c] įsigytą, Chylinskio Senojo Testamento egzempliorių 1893 metais Londono leidiniuose *Athenaeum* ir *The Academy* paskelbė Britų muziejaus bibliotekininkas, slavų literatūros skyriaus darbuotojas Johnas Naaké. Praėjus vos keletui dienų, 1893 metų liepos 13 dieną šį atradimą lenkiškame Peterburgo savaitraštyje *Kraj* aprašė M. E. Trepka: „pośród szpargałów, jakie antykwarjusze przedstawiają całemi pakami zarządowi tej jedynej w świecie bibljoteki, znalazł p. Naake książkę bez tytułu, uszkodzoną i kurzem stuleci okrytą.“[d] Trepka nelaikė Chylinskio šios Biblijos vertėju – visiškai pasikliovė jau minėtais Stankiewicziaus teiginiais.

[a] „Aš pavedžiau šio Biblijos vertimo, kuris, be abejonės, praturtintų lietuvišką gramatiką ir lietuvišką žodyną, kitiems ieškoti Vilniuje ir Kijeve, ir greičiausiai jis atsiras arba šiuose miestuose, arba Anglijoje, kur jos pėdsakų ieško dr. Neubaueris, mano prašymu, ateinantį pavasarį ja domėsis prof. R. Pauli (ypač Kanterberio vyskupo rezidencijoje) ir kur straipsnis *Atheneum'e* (1879 sausis–birželis, p. 186) paskatino jos ieškoti platesniuose sluoksniuose.“

[b] Britų bibliotekoje saugomo egzemplioriaus faksimilė publikuojama šioje knygoje, o patikrinus *Bodleian* bibliotekos katalogą pasirodė, kad ten yra ne vienas, kaip buvo skelbta, o net du *An Account* egzemplioriai (žr. p. lxv).

[c] 1753 m. oficialiai įkurto Britų muziejaus pagrindą sudarė sero Hanso Sloano (1660–1735) palikimas – biblioteka ir herbariumas. Laikui bėgant muziejaus kolekcija ir bibliotekos fondai plėtėsi ir 1973 m. Britų muziejaus biblioteka tapo savarankiška įstaiga, pavadinta Britų biblioteka.

[d] „Tarp popiergalių, kuriuos antikvarai ryšuliais pristato tai vienintelei pasaulio bibliotekai, p. Naake surado knygelę be antraštės, apdriskusią ir padengtą šimtmečių dulkėmis.“

Informaciją apie visus tris egzempliorius į *Mitteilungen der Litauischen Literarischen Gesellschaft* įdėjo Eduardas Volteris (1894: 61–63). Visi trys Senojo Testamento egzemplioriai trumpai apibūdinti Josepho Paczkowskio straipsnyje „Die sogenannte Chyliński'sche Bibel", išspausdintame Leipcige ėjusiame leidinyje *Centralblatt für Bibliothekswesen* (1895: 458–467); straipsnis skirtas lietuviškų poterių, keliavusių per įvairius leidinius, klausimui.

1895 ir 1896 metais *Mitteilungen der Litauischen Literarischen Gesellschaft* išėjo du Heinricho Reinholdo straipsniai apie Chylinskį ir jo Senojo Testamento vertimą. Tai vienas išsamiausių Chylinskio Biblijos vertimo istorijos tyrimų. 1895 metų publikacijoje „Die sogenannte Chylinskische Bibelübersetzung" jis apžvelgė visą jam žinomą bibliografiją apie „šią baltą varną", – taip sekdamas Maurycijumi Stankiewicziumi jis pavadino Chylinskio vertimą. 1896 metais straipsnyje „Die Bibelübersetzung von Chylinski" Reinholdas rašė, kad, pasinaudojęs Paczkowskio nuoroda apie Müllerio egzemplioriaus buvimą Berlyno karališkojoje bibliotekoje, surado jį, aprašė ir paskelbė ištraukų. Autorius apibendrino Chylinskio vertimo istoriją: teigė, jog abejonių dėl autorystės visų pirma nekyla dėl to, kad Anglijoje šios Biblijos vertėju visuotinai buvo laikomas Chylinskis (Reinhold 1895: 105–163; 1896: 207–273).

Naujų duomenų apie Chylinskio Biblijos spausdinimo sąlygas randame R. Steele'o straipsnyje „Materials for the history of the Lithuanian Bible" (Steele 1907: 57–62), parengtame pagal pranešimą, skaitytą Edinburgo bibliografų draugijoje. Jame pateikta medžiagos iš Anglijos archyvuose saugomų dokumentų: 1661 metų liepos 12 dieną patvirtinto karaliaus įsako apie visoje Anglijoje skelbiamas rinkliavas Lietuvos protestantams remti ir lietuviškai Biblijai spausdinti (originalas Britų bibliotekoje) ir iš įrašų Slaptosios Tarybos registre (Britų biblioteka, Public Record Office).

1908 ir 1920 metais Londone ėjusiame leidinyje *Transactions of the Philological Society* išspausdinti du dideli Leonardo C. Whartono straipsniai, skirti į daugelį Europos leidinių patekusių lietuviškų poterių šaltiniams nustatyti. Juose rašoma, kad Londone išleisto poligloto, kuriame pirmą kartą buvo išspausdinti lietuviški poteriai, sudarytojas Johnas Wilkinsas 1668–1673 metais buvo Česterio vyskupas, o protestantiškos Anglijos ir Lietuvos bažnyčios tuo metu intensyviai bendravo. Apie lietuviškos Biblijos vertėją Wilkinsas turėjo būti girdėjęs ir sudarydamas rinkinį lietuvišką maldą greičiausiai gavo iš paties Chylinskio (Wharton 1908: 189–204; 1920: 95–98). 1934 metais apie Chylinskio Bibliją Whartonas skaitė pranešimą tarptautiniame slavistų suvažiavime Varšuvoje „New light on Chyliński and on the Lithuanian Bible" (Wharton 1934: 170).

Christianas S. Stangas (1932) *Archivum Philologicum* skyriuje *Archivalia* dar kartą grįžo prie kalvinistų Biblijos vertėjo klausimo. Apibendrindamas Łukaszewicziaus ir Stankiewicziaus požiūrį, atkreipė dėmesį į Reinholdo argumentaciją, kad narpliojant šią bylą svarbūs ir angliški dokumentai – 1659 metais išėjęs *An Account* [...] bei *Testimonial* [...] ir Slaptosios Tarybos protokolai. Iš jų matyti, kad Chylinskis Anglijoje buvo žinomas kaip Biblijos vertėjas. Chylinskiui išduotame liudijime ir 1662 metų Slaptosios Tarybos įrašuose jis vienareikšmiškai įvardijamas Biblijos vertimo autoriumi: „several Petitions of Samuel Bogislaus(!) Chylinski, the translator of the Lithuanian Bible, and Evan Tyler(!) Printer of the same"[a] (Stang 1932: 27–46).

[a] „keli Samuelio Bogislavo Chylinskio, lietuviškos Biblijos vertėjo, ir Evano Tylerio(!), spaustuvininko, prašymai [dėl] to paties."

1888 metais Volteriui, o 1896 metais Reinholdui paskelbus ištraukų iš Chylinskio Senojo Testamento, jo kalbos duomenimis XX a. pradžioje rėmėsi kai kurie kalbininkai: Rusijoje dirbęs lenkų kalbininkas Wiktoras Porzezińskis (1901), Augustas Leskienas (1919), Eino Nieminenas (1922), Eduardas Hermannas (1926), Ernstas Fraenkelis (1929, 1947), Peeteris Arumaa (1933). Rašydamas apie Bretkūno kalbą, Viktoras Falkenhahnas (1941) daugelį Bretkūno išverstų konstrukcijų lygino su kitų Mažosios ir Didžiosios Lietuvos autorių, taip pat ir Chylinskio, vartotomis. Jurgio Gerulio paskelbtomis Berlyno egzemplioriaus ištraukomis, sudarydamas *Die slawischen Lehnwörter im Altlitauischen*, rėmėsi Pranas Skardžius (1998). Istoriografinių duomenų apie Chylinskio Senąjį Testamentą yra pateikta Vaclovo Biržiškos *Senųjų lietuviškų knygų istorijoje* (1953) ir *Aleksandryne* (1960), Leono Gineičio *Lietuvių literatūros istoriografijoje* (1982) ir Marcelino Ročkos straipsniuose (2002).

1933 metais, kai Britų muziejus už nedidelę kainą iš vieno antikvaro nupirko Chylinskio Naujojo Testamento rankraštį, buvo galutinai patvirtintas faktas, kad Chylinskis buvo išvertęs visą Bibliją. Rankraščio antraštė skelbė: *Versionis Bibliorum in Lingvam Lithvanicam. Tomus VII. NOVM TESTAMENTUM Domini nostri Jesu Christi. Lithvanicâ Lingvâ donatum*[a]. Praėjus metams po rankraščio įsigijimo, Britų muziejaus bibliotekoje dirbęs Stanisławas Kotas atpažino, jog tai Chylinskio Naujojo Testamento vertimas. Pagal Britų muziejaus tradiciją teisė publikuoti unikalų šaltinį suteikiama tai šaliai, iš kurios kilęs atradimą padaręs mokslininkas. Lenkijos Mokslų Akademija pakvietė iš Vilniaus profesorių Janą Otrębskį imtis šio reikšmingo darbo. Buvo padarytos rankraščio fotokopijos ir tekstas pradėtas šifruoti, bet prasidėjęs Antrasis pasaulinis karas sustabdė leidinio rengimą. 1950 metais iš naujų fotokopijų tekstą vėl ėmėsi transliteruoti Czesławas Kudzinowskis, savo perrašą jis lygino su originalu, po to jo darbą dar kartą peržiūrėjo Janas Otrębskis. Chylinskio Naujojo Testamento perrašas išspausdintas tiktai 1958 metais. Leidinį sudaro trys tomai: (j) rankraščio fotokopija (1984), (ij) tekstas (1958) ir (iij) žodžių formų indeksas (1964b).

[a] „Lietuviška Biblija. Septintas [rankraščio] tomas. Mūsų Viešpaties Jėzaus Kristaus Naujasis Testamentas. Lietuvių kalba dovanotas."

Pirmiausia buvo išleistas Naujojo Testamento perrašas su įžanginiais Stanisławo Koto, Jano Otrębskio ir Czesławo Kudzinowskio straipsniais (Kudzinowski, Otrębski 1958), kuriuose aptartos istorinės Chylinskio Biblijos vertimo aplinkybės, Lietuvos ir Anglijos reformatų santykiai ir Biblijos spausdinimo nutraukimo priežastys. Naujojo Testamento perraše atspindėti visi rankraščio teksto sluoksniai: vertėjo taisymai, keitimai, išbraukimai ir papildymai. Šio teksto pagrindu parengtas Chylinskio Naujojo Testamento žodžių gramatinių ir ortografinių formų indeksas (Kudzinowski, Otrębski 1964b). Tai pirmasis lituanistinis tokio pobūdžio darbas. Vėliausiai išėjo pirmasis trijų dalių leidinio tomas – NT rankraščio fotokopija (1984). Deja, ji prastos kokybės ir sunkiai įskaitoma.

1963 metais Vytautas Jurgutis ir Vladas Žukas publikavo Jurgio Pliaterio rankraštį (baigtą rašyti Karaliaučiuje 1831 metais), kuriame aprašytas Chylinskio Senojo Testamento Vilniaus egzempliorius. Pliaterio „Trumpa žinia" – tai pirmas lietuviškas spaudos istorijai skirtas darbas: Chylinskio vertimas čia apibūdintas kalbiniu, istoriniu ir bibliografiniu aspektais. Ilgai neišspausdintos, nepelnytai liko neįvertintos reikšmingos ir toliaregiškos Pliaterio įžvalgos vertimo šaltinio klausimu.

Reikšmingas Ingės Lukšaitės paskelbtas Jono Kristupo Krainskio, Lietuvos reformatų įgaliotinio Anglijoje, 1663 metų ataskaitos Lietuvos reformatų provinciniam

sinodui Vilniuje perrašas. Prie skelbiamos ataskaitos pridėtas straipsnis, kuriame analizuojama Krainskio veikla, jo santykiai su Chylinskiu, Lietuvos reformatų požiūris į lietuviškos Biblijos leidimą Anglijoje, Chylinskio Biblijos spausdinimo sustabdymo priežastys (Lukšaitė 1971a: 87–109). Ingė Lukšaitė, vienintelė istorikė Lietuvoje, skyrusi tiek dėmesio Chylinskio Biblijos vertimo ir spausdinimo aplinkybių tyrimui, paskelbė ir Londone lotynų kalba išleistos knygelės *RATIO* [...][a] perrašą bei jo vertimą į lietuvių kalbą (publikacija papildyta komentarais apie LDK ir Anglijos istorijos realijas; Lukšaitė 2000: 248–274).

[a] Šioje knygoje publikuojama *RATIO Inſtitutæ Tranſlationis* [...] faksimilė.

1978 metais išleistoje Jokūbo Kregždės knygoje apie Lietuvos reformatų raštiją Chylinskio Biblijos vertimo ir spausdinimo istorija aprašoma nekritiškai, palaikant oficialiąją reformatų sinodo nuomonę, kad Chylinskio darbas buvęs atliktas prastai.

Chylinskio Biblijos vertimo aplinkybes 1996 metais straipsnyje „Between East-Central Europe and Britain: Reformation and Science as Vehicles of Intellectual Communication in the Mid-Seventeenth Century“, išspausdintame Mančesteryje leidžiamame žurnale *East European Quarterly*, aptarė ir lenkų istorikas Michaelis Rozbickis. Daugiausia dėmesio šiame straipsnyje skirta Hartlibo būrelio veiklos analizei, jame gana plačiai aprašyta, kaip jo nariai rėmė Chylinskį ir jo Biblijos leidimą. Remiantis Hartlibo korespondencija, nustatytas ligšiol Lietuvoje nežinotas faktas apie Hartlibo įsteigtą privatų fondą Chylinskio leidiniams remti. Apskritai, straipsnis padeda geriau pažinti aplinką, kurioje gyveno ir dirbo Chylinskis (Rozbicki 1996: 404 t.t.).

Išleidus Naujojo Testamento vertimo perrašą ir žodžių indeksą, reikėjo tikėtis susidomėjimo ir didesnių darbų apie Chylinskio vertimo kalbą. Nors darbų, parašytų išskirtinai Chylinskiui ar jo kalbos analizei, nebuvo, jo kalbos duomenimis rėmėsi daugelis tyrėjų. Janas Otrębskis leidinyje *Teksty do ćwiczeń językoznawczych. Teksty litewskie. Teksty dawne* (1957: 50–65) publikavo Chylinskio Biblijos vertimo ištraukų ir įdėjo pastabų apie jo kalbą. Jono Kazlausko *Lietuvių kalbos istorinėje gramatikoje* (1968) gausiai remiamasi Chylinskio Naujojo Testamento medžiaga. Vytautas Ambrazas studijoje apie absoliutinį naudininką atkreipė dėmesį į Chylinskio vertimo artimumą lenkiškai Gdansko Biblijai, lygino Chylinskio vartojamų absoliutinių naudininkų su išreikštu subjektu santykį ir juos atitinkančias konstrukcijas Gdansko Biblijoje. Chylinskio gausiai vartojamas padalyvines konstrukcijas, siejamas su vardininku, jis laikė esant paveiktomis lenkiško vertimo šaltinio (Ambrazas 1962: 3–146). Tačiau atlikęs tyrimą, Vytautas Ambrazas nustatė, kad „Chilinskio Biblijoje pavartotos absoliutinės konstrukcijos nėra priklausomos nuo lenkiškojo ar lotyniškojo teksto įtakos. Naudojimasis lenkišku tekstu galėjo tik siaurinti absoliutinio naudininko vartojimo ribas“ (Ambrazas 1962: 46). Ir kituose šio autoriaus darbuose – straipsniuose apie galininką su padalyviu (1968: 195–209) ir apie galininką su dalyviu (1969: 41–58), knygose *Lietuvių kalbos dalyvių istorinė sintaksė* (1979 *passim*) ir *Lietuvių kalbos istorinė sintaksė* (2006 *passim*) – plačiai remiamasi Chylinskio Biblijos medžiaga.

Chylinskio kalbos ypatybės, tarmė apibūdinama Jono Palionio vadovėlyje *Lietuvių literatūrinės kalbos istorija* (1979 *passim*) ir studijoje *Lietuvių literatūrinė kalba XVI–XVII amžiuje* (1967 *passim*), *Baltisticoje* (1966: 94) išspausdintas straipsnelis skirtas žodžio *véti* Chylinskio Biblijoje kilmei. Chylinskio kalbos duomenimis naudojosi Algirdas Sabaliauskas rašydamas apie atematinius veiksmažodžius (1957: 77–114), Albertas

Rosinas – apie įvardžius (1967: 175–184), Audronė Jakulienė – apie lietuvių kalbos pasyvo formavimąsi (1968: 211–220), Simas Karaliūnas – apie liet. *kúopa* ir *kaũpas* etimologiją (1969: 183–196) ir kiti. *Lietuvių kalbos istorijoje* (1988 *passim*) Chylinskio kalbą glaustai aprašė Zigmas Zinkevičius, jis atkreipė dėmesį, kad Chylinskio Biblijoje polonizmų nėra tiek daug kaip ankstyvuosiuose kalvinistų leidiniuose (Petkevičiaus Katekizme ar Morkūno Postilėje). Kai kuriuos leksikos ir vertimo šaltinio dalykus atskiruose straipsniuose komentavo Bernfriedas Schlerathas (1998: 229–240; 2000: 279–290). Straipsnių, skirtų vertimo šaltinio, rankraščio taisymų ir Chylinskio kalbos postpozicinių vietininkų sistemos analizei, paskelbė Gina Kavaliūnaitė (1997: 74–84; 2001a: 105–128; 2001b: 345–354; 2001c: 93–112; 2002: 81–97; 2003a: 33–50; 2003b: 41–51; 2003c ; 2003d; 2004a: 43–51; 2004b: 99–114; 2006a: 75–81; 2006b: 119–121).

III. Žinomi spausdintos Chylinskio Biblijos vertimo dalies egzemplioriai, vėlesnės jų publikacijos ir perrašai

Žinomi trys spausdintos Chylinskio Biblijos vertimo dalies egzemplioriai. Visi prasideda pirmąja Mozės knyga ir neturi antraštinio lapo, jų apimtis nevienoda.

j. Londono egzempliorius

Britų bibliotekoje saugomas vadinamasis Londono egzempliorius yra mažiausias iš visų, turi 176 puslapius ir siekia Jozuės knygos 15-ąjį skyrių. 1893 metais tarp Britų muziejaus iš antikvariatų supirktų leidinių jį rado bibliotekos darbuotojas Johnas T. Naaké. Kaip jau buvo minėta, leidiniuose *The Academy* ir *Athenaeum* jis pranešė apie savo atradimą ir perspausdino dvi pirmąsias Pradžios knygas. Tai vienintelis mus pasiekęs Chylinskio Biblijos vertimo autentiško teksto egzempliorius, ligi šiol niekur neskelbtas. Jis sudaro šio leidinio pagrindą.

ij. Berlyno egzempliorius

Berlyno egzempliorius yra 384 puslapių, jis baigiasi Jobo knyga. Kurį laiką egzempliorius priklausė Chylinskio amžininkui bibliofilui Andreasui Mülleriui. 1660 metais atvykęs į Angliją jis bendravo su anglų mokslininkais (ypač su arabų kalbos profesoriumi, Kembridžo universiteto teologijos daktaru Castellus (Ersch & Gruber, t. 15)), rinko medžiagą savo įspūdingai bibliotekai papildyti. Ar Chylinskio Senojo Testamento egzempliorių Mülleris įsigijo šios kelionės metu, ar vėliau, nežinoma. Po Müllerio mirties 1694 metais, velionio valia dalis jo bibliotekos atiteko Marijos vienuolyno gimnazijos bibliotekai Štetine. Vėliau Chylinskio ST

egzempliorius iš Štetino buvo perkeltas į Berlyno karališkąją biblioteką. Dabar šio egzemplioriaus likimas nežinomas.

1896 metais leidinyje *Mitteilungen der Litauischen Literarischen Gesellschaft* Heinrichas Reinholdas trumpai aprašė Berlyno karališkojoje bibliotekoje saugomus Chylinskio Biblijos lankus ir paskelbė ištraukų. Pasak Reinholdo, tai švarus, nedidelis tomelis kiaulės odos viršeliais, pažymėtas signatūra „Biblia sacra oct.9". Müllerio ranka užrašyta antraštė:

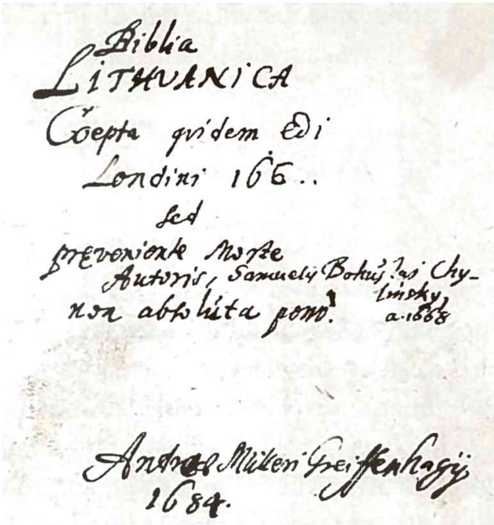
Biblia
LITHUANICA
Coepta quidem Edi
Londini 166..
sed
praeveniente Morte
Autoris, Samuelis Boguslai Chylinsky,
non absoluta pono. a. 1668

Andreae Mülleri Greiffenhagii
1684.

Biblijos vertėjo pavardė ir mirties metai Müllerio įrašyti vėliau, blankesniu rašalu. Matyti, kad jis tiksliai nežinojo leidimo metų, nes vietoj paskutinio skaitmens įrašė du taškelius. Todėl neįtikinamas atrodo E. Volterio (1894: 62) spėjimas, esą knygą Mülleris įsigijęs Chylinskio Biblijos spausdinimo metais, viešėdamas Londone. Knyga jam galėjo patekti veikiausiai tik apie 1684 metus. Autoriaus vardo užrašymas kitu rašalu rodo, kad apie vertėją jis sužinojo ne iš karto ir kad Chylinskio pavardę bei (mirties) metus prirašė vėliau, kaip spėja Reinholdas, greičiausiai iš Crowaeus'o (1672). Ar viskas buvo išspausdinta, jis taip pat nežinojo – tai rodo prierašas *non absoluta pono*.

Reinholdas iš Berlyno egzemplioriaus publikavo didesnės apimties ištraukų (iš Pradžios, Išėjimo, Kunigų, Skaičių, Pakartoto Įstatymo, Jozuės ir Juditos knygų). Ypatingą dėmesį jis skyrė įvadams į Biblijos knygas, kuriuos laikė originaliais Chylinskio kūriniais. Be to, siekdamas įrodyti, kad tarp Bretkūno ir Chylinskio vertimo variantų yra mažai kas bendra, ir taip paneigti Stankiewicziaus teiginį, esą Chylinskio Biblijos pamatą sudaręs Bretkūno vertimas, Reinholdas pacitavo 100 vietų iš abiejų vertimų teksto (Reinhold 1896: 228–273).

Berlyno egzemplioriumi naudojosi Augustas Leskienas, rengdamas vadovėlį *Litauisches Lesebuch mit Grammatik und Wörterbuch* (1919), Eduardas Hermannas (1926 *passim*), rašydamas savo veikalą apie lietuvių kalbos klitikus, kuriame labai daug pavyzdžių iš Chylinskio Senojo Testamento, ir Kazys Alminauskis (1934), sudarydamas lietuvių kalbos germanizmų žodyną. *Senuosiuose lietuvių skaitymuose* ištraukų iš Chylinskio Senojo Testamento paskelbė Jurgis Gerulis: „ištraukas ėmiau iš Berlyno valstybinio knygyno egzemplioriaus Biblia sacra Oct.9" (Gerulis 1927: 279–298). Jis perrašė keletą

skyrių iš Kunigų knygos, Jobo knygos įvadą bei pirmąjį skyrių. Jozuės knygos 24 skyrių perspausdino Janas Otrębskis leidinyje *Teksty do ćwiczeń językoznawczych* (1957: 50–68). Kartu su teksto perrašu jis pateikė ir kalbinius bei bendruosius komentarus. Otrębskis rėmėsi ne Berlyno egzemplioriaus originalu, o jo fotokopija. Patikrinus Otrębskio archyvą, kurį 1989 metais vykdydama vyro valią Vilniaus universiteto bibliotekai perdavė Helena Otrębska-Samaniūtė, pasirodė, kad ši kopija niekur nedingusi, ji saugoma Vilniaus universiteto bibliotekos rankraščių skaitykloje.

Šioje knygoje skelbiami Berlyno egzemplioriaus kopijos 177–384 puslapiai, t. y. prie Londono egzemplioriaus pridedama dar antra tiek Chylinskio Senojo Testamento vertimo teksto, kuris ligi šiol buvo laikytas pradingusiu.

iij. Vilniaus egzempliorius

Vilniaus egzempliorius pats didžiausias, jį sudaro 416 puslapių ir baigiasi 50-osios Dovydo psalmės šeštąja eilute. Greičiausiai tai išspausdintieji lankai, kuriuos Chylinskis buvo atsivežęs į Lietuvą parodyti sinodui. 1805 metais Jerzy Grużewskis jį dovanojo Vilniaus universiteto bibliotekai. 1887 metų gruodžio 15 d. posėdyje akademikas A. Kunikas pranešė, kad Peterburge rado Chylinskio Senojo Testamento egzempliorių, Grużewskio dovanotą Vilniaus universitetui ir po to išvežtą į Peterburgą (Kunik 1888: 94). Papildydamas Kuniko tyrimus, Volteris (1887: 71–102) rašė, kad į Peterburgo katalikų dvasinės akademijos biblioteką ši knyga pateko 1842 metais. Peterburge 1842–1845 metais ja naudojosi Motiejus Valančius, o apie 1850–1855 metus – Stanisławas Mikuckis. Po 1918 metų nebėra jokių žinių apie jos buvimo vietą. Pilypas Ruigys (1986: 303) *Meletemoje* teigė, kad Vilniaus egzempliorius XVII a. pabaigoje – XVIII a. pradžioje buvęs Henriko Bartscho bibliotekoje Karaliaučiuje.

Pirmas platesnis ir bene įžvalgiausias Chylinskio Senojo Testamento Vilniaus egzemplioriaus tyrimas – tai Jurgio Pliaterio „Trumpa żinia apei tą iszdawima lietuwiszkos Biblijos Londone“ (1826–1831). Deja, dėl Lietuvoje prasidėjusio 1831 metų sukilimo Pliaterio studija liko neišspausdinta (žr. Jurgutis, Žukas 1963: 193–203).

Pagal Pliaterio aprašymą, spaudiniui trūksta antraštinio lapo, galbūt ir prakalbos. Tyrėjas nurodė formatą, apimtį, atkreipė dėmesį, kad spaudinys defektinis, jame nėra vieno spaudos lanko, paženklinto raide Y, t. y. trūksta 336–353 puslapių (maždaug tų pačių kaip ir Berlyno egzemplioriuje), patikslino Le Longą, tvirtinusį, kad Chylinskis buvęs liuteronas (Lietuvoje buvo ir tebesąs paplitęs kalvinistų tikėjimas, todėl ir Chylinskis išpažinęs veikiau kalvinizmą nei liuteronybę). Svarbios informacijos gauname iš Pliaterio perrašytų Vilniaus egzemplioriuje buvusių įrašų. Vienas iš jų – tai Jerzy'o Grużewskio dedikacija: „Tę rzadką Biblią w Żmudzkim języku wystarałem się y darowałem do Biblioteki Uniwersytetu Wileńskiego. Co zapisuję. Roku 1805. Miesiąca Septembra 8 dnia. Jerzy Grużewski Generał Adjutant B. Wojsk Litt.“[a] Pliateris pabrėžė, kad įrašų spaudinyje yra daug. Kaip vieną iš svarbesnių, jis pacitavo

[a] „Tą retą Bibliją žemaičių kalba parūpinau ir dovanoju Vilniaus universiteto bibliotekai. Tai užrašau. Metai 1805. Rugsėjo mėnesio 8 diena. Jerzy Grużewski, Lietuvos kariuomenės generolas adjutantas.“

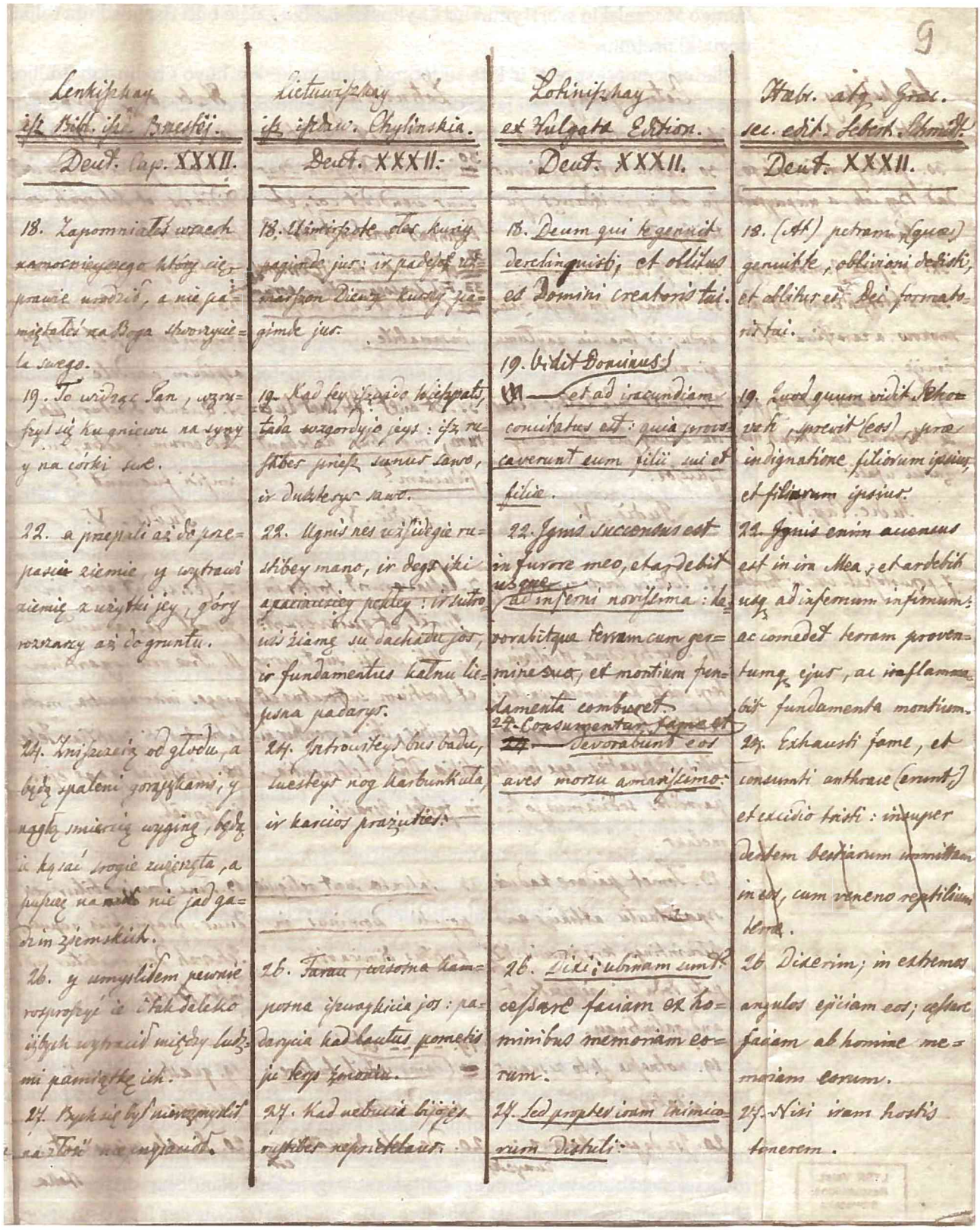

Fragmentas iš J. Pliaterio rankraščio „Trumpa żinia apei tą iszdawima lietuwiszkos Biblijos Londone“ (1826–1831)
Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka, šifras F 112-2

Fragment from J. Plater's „Brief account of the Lithuanian Bible published in London“ (1826–1831)
Lithuanian National Library, shelf mark F 112-2

kunigo Moczulskio svarstymus, ar Chylinskio Biblija galėjo būti išspausdinta toliau negu iki psalmių.

Pliateris ėmėsi spręsti ir kitą sudėtingą klausimą – kas buvo Chylinskio Biblijos vertimo šaltinis. Jis ryžosi leistis į diskusiją su Quandtu, tvirtinusiu, kad Chylinskis vertė iš lenkiško teksto, ir su Rėza, maniusiu, jog ieškomas vertimo šaltinis buvo bažnytinė Romos versija. Pliateris iškėlė mintį, kad Chylinskis galėjo versti iš originalo kalbų – graikų ir hebrajų. Savo teiginį jis pagrindė pasirinktų lietuviško vertimo vietų teksto lyginimu su atitinkamomis ištraukomis iš lenkiškos Brastos Biblijos ir *Vulgatos* su lotyniškų vertimu iš originalo kalbų (vadinamąja Sebastijono Schmidto Biblija). Palyginęs atitinkamas vietas, Pliateris padarė išvadą, kad lietuviškas vertimas esąs artimiausias lotyniškajam *ex linguis originalibus*.

Antrojoje rankraščio dalyje Pliateris perrašė įvadą į Mozės pirmąją knygą ir Mozės giesmę po išėjimo iš Egipto (Iš 15). Šiuos išrašus pateikė kaip Chylinskio vertimo kalbos vertingumo įrodymą.

Nedidelių išrašų (1 Moz 1,1–5) iš Chylinskio Senojo Testamento Vilniaus egzemplioriaus paskelbė Adamas Jocheris leidinyje *Obraz Bibliograficzno-historyczny Literatury i nauk w Polsce* [...] (Jocher 1842: 109–111). Jis glaustai apibūdino leidinio šriftą, formatą, nurodė jo apimtį ir kt.

Didesnę Chylinskio Senojo Testamento publikaciją iš Vilniaus egzemplioriaus paskelbė E. Volteris leidinyje *Ob ètnografičeskoj poězdkě po Litvě i Žmudi lětom' 1887 goda. Privat'-docenta È. A. Vol'tera* [...] (1887: 71–102). Remdamasis Rėzos ir Stankiewicziaus išvadomis, Volteris nelaikė Chylinskio skelbiamos Biblijos vertėju. Jis perspausdino tekstų iš Esteros ir Rutos knygų bei iš 40 psalmės.

Maurycijus Stankiewiczius (1889: 55–57) knygoje *Bibliografia litewska od 1547 do 1701 r.* labai glaustai aprašė Vilniaus egzempliorių, pateikė apie jį svarbiausius duomenis, spausdinimo sustabdymo priežastimi jis laikė lėšų trūkumą. Išspausdino ištrauką iš Rutos knygos (Rut 1, 1–10). Knygoje *Wiadomość o Biblii Litewskiéj* [...] citavo: 1 Moz 1,1–5, 1,26; 1,27; 1 Moz 3,15; Job 19, 25–27.

IV. Chylinskio Biblijos vertimo šaltinis

Siekiant nustatyti Chylinskio vertimo santykį su šaltiniais, daugelis Chylinskio Biblijos vietų buvo palyginta su *Vulgata*, *Septuaginta* ir graikišku Naujuoju Testamentu, tačiau nerasta jokių įrodymų, liudijančių, kad Chylinskis būtų naudojęsis tais tekstais. Su *Vulgata* ir *Septuaginta* nesutampančios vietos atskirai neaprašomos, bet kalbant apie vertimo šaltinį prie pateikiamų pavyzdžių įdėtos ištraukos iš lotyniško ir graikiško Biblijos vertimų: lyginant matyti atotrūkis tarp Chylinskio vertimo ir šių tekstų. Išsamiau aptariamas santykis su pagrindiniu olandišku vertimo šaltiniu ir galimu papildomu lenkišku šaltiniu.

j. Olandiškas šaltinis

Svarbiausias Chylinskio Biblijos vertimo šaltinis – *Statenbijbel* – garsusis vertimas iš hebrajų, graikų ir aramėjų kalbų į olandų kalbą. Į tai, kad Chylinskis galėjo naudotis germaniškų, greičiausiai olandišku, šaltiniu, pirmieji dėmesį atkreipė lenkų kalbininkai Janas Otrębskis (1958: 69–71), Irena Zawadzka ir Franciszekas Kolbuszewskis (1959: 158–159). Plačiau Chylinskio Biblijos vertimo santykis su olandiška *Statenbijbel* analizuojamas Ginos Kavaliūnaitės straipsniuose ir disertacijoje (Kavaliūnaitė 1997: 74–84; 2001a: 105–128; 2003c; 2003d). Chylinskio studijų Franekerio akademijoje metais (1654–1657) tai buvo populiariausia Biblija ne tik Olandijoje. Ji jau buvo gerai žinoma ir kitose Europos valstybėse. 1618 metų Dordrechto sinodas paskelbė nutarimą išversti Bibliją iš pirminių šaltinių, Generaliniai luomai apmokėjo vertėjų ir korektorių darbą. Sinodo reikalavimu, tai turėjo būti labai tikslus, kiek galima artimesnis originalo kalboms, vertimas. Buvo siekiama lygiuotis į anglų išleistą Šventojo Rašto vertimą, vadinamąją *Authorised Version* (King James Version 1611). Senasis Testamentas į olandų kalbą buvo verčiamas iš Masoretų teksto, Naujasis – iš vadinamojo *textus receptus*, kurio graikiškus rankraščius surinko ir išleido Desiderius Erasmus (Erasmus 1516).

1635 metais *Statenbijbel* baigta versti, o 1637 metais vertimą autorizavo Generaliniai luomai. Praėjus dvidešimtmečiui po pirmojo leidimo pasirodymo, 1657 metais išėjo oficialus pataisytas *Statenbijbel* leidimas, kuriame buvo atsižvelgta į pirmojo leidimo klaidų Registrą (Register 1655). Iki šių dienų tai tebėra svarbiausia Olandijos protestantų Biblija. *Statenbijbel* reikšminga ne vien kaip tikinčiųjų bendruomenei skirta knyga. Ji turėjo kultūrinę ir politinę reikšmę, jos kalba sudarė XVII a. susiformavusios olandų bendrinės kalbos pamatą.

Lyginant lietuvišką Chylinskio vertimą su *Statenbijbel,* visų pirma krinta į akis struktūriniai panašumai: Senojo Testamento teksto išdėstymas lape perimtas iš *Statenbijbel*: knygos pavadinimas centre, didžiosiomis raidėmis, po juo eina smulkesniu šriftu surašytas knygos turinys, lietuviškai pavadintas *Uźfirakinimas tos Knigos* (ol. *Inhoudt deſes Boecks*). Vertimo tekstas išdėstytas dviem stulpeliais, nuorodos į paralelines vietas tekste pažymėtos mažosiomis kursyvo raidėmis. Prieš kiekvieną Biblijos knygą esantis maždaug puslapio apimties jos lietuviškas turinys tiesiog pažodžiui sutampa su olandišku originalu. Tai akivaizdus įrodymas, kad buvo naudojamasi *Statenbijbel*, kadangi šie tekstai buvo parašyti *Statenbijbel* vertėjų ir jokiuose kituose Biblijos vertimuose jų nėra. Su *Statenbijbel* tiksliai sutampa ir prieš kiekvieną skyrių einančios trumpos santraukos.

Kita vien *Statenbijbel* būdinga ypatybė – užsklandos Biblijos knygų gale. Kiekviena Chylinskio Naujojo Testamento Evangelija ir Apaštalų laiškai užbaigiami fraze, kuri neturi atitikmenų kituose Biblijos vertimuose, išskyrus *Statenbijbel*: Gałas Evangelios Szwentos, (pagal apiraßyma) Morkaus – Het eynde des Heyligen Euangeliums, na [de beſchrijvinge] MARCI; Gałas Apireyßkimo Jona ir ćieło teypag Naujo Testamenta – Eynde der Openbaringe JOANNIS, ende oock des geheelen NIEUWEN TESTAMENTS. Chylinskio Biblijos struktūra visiškai atitinka *Statenbijbel* struktūrą. Biblijos knygų pavadinimai išversti pažodžiui iš *Statenbijbel*: Evangelia SZWENTA (pagal Apiraßyma)

Morkaus – Het Heyligh EUANGELIUM, Na [de beſchrijvinge] MARCI. Hebrajiškame Šventojo Rašto tekste Dievo vardas rašomas priebalsiais JHWH. Šis dėl šventumo netariamas vardas skaitant pakeičiamas žodžiu *ʾadōnāy* „Viešpats“. Dordrechto sinodas nusprendė šį užrašymą olandiškame vertime perteikti žodžiu HEERE. Chylinskio vertime šiose vietose visur yra WIESZPATS, pvz.: 1 Moz 11–20 etc.

Ten, kur *Statenbijbel* skirstymas į eilutes skiriasi nuo kitų galimų Chylinskio Biblijos vertimo šaltinių (Gdansko Biblijos, Brastos Biblijos ir *Vulgatos*), Chylinskis seka *Statenbijbel* pavyzdžiu: Rom 7,25–26 tekstas, kuris *Statenbijbel* ir Chylinskio vertime apima dvi (25 ir 26) eilutes, Gdansko ir Brastos Biblijoje bei *Vulgatoje* yra vientisas:

25. Dekawoju Diewuy per Jezuſa CHriſtuſa Wießpati muſu
26. Teyp tada, patsjen tieſa tarnauju duma, Zokonuy Diewo, bet kunu, Zokonuy grieka (ChNT)

25. Ick dancke Godt / door Jeſum Chriſtum / onſen Heere
26. Soo dan ick ſelve diene wel met den gemoede de wet Godts / maer met den vleeſche de wet der ſonde (StB)

25. Dźiękuję Bogu przez IEzuſá CHryſtuſá PAná náßego. Przetoż tedy ja ſam umyſłem ſłużę zakonowi Boźemu / lecź ćiáłem zakonowi grzechu (GdB)

25. Dźiękuję Bogu przez Iezuſá Kryſtuſá Paná náßego. Jać tedy umyſłem ſłużę zakonowi Boźemu / á ćiáłem zakonowi grzechu (BraB)

25. gratia Dei per Iesum Christum Dominum nostrum igitur ego ipse mente servio legi Dei carne autem legi peccati (V)

25. χάρις δὲ τῷ θεῷ διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ κυρίου ἡμῶν. Ἄρα οὖν αὐτὸς ἐγὼ τῷ μὲν νοῒ δουλεύω νόμῳ θεοῦ τῇ δὲ σαρκὶ νόμῳ ἁμαρτίας (G)

Tiek Senajame, tiek Naujajame *Statenbijbel* Testamente yra nemaža žodžių, parašytų laužtiniuose skliaustuose. Taip pažymėtos vietos, kur dėl originalo ir vertimo kalbos struktūros skirtumų tikslumo ir aiškumo dėlei verčiant reikėjo įterpti paaiškinimą. Šio principo reformatų vertimuose laikytasi visuotinai. Chylinskio vertime tokie intarpai perteikti gana nuosekliai – taip pat rašomi skliausteliuose, o Senajame Testamente atitinkamos vietos išspausdintos kursyvu, pvz.:

1 Moz 2,18
padaryſiu jamuy pagiałbę *kuriy* butu kaypo tiesghi
ick ſal hem een hulpe maecken [die] als tegen hem over zy

Num 12,8
ir *per* regieimą ó ne *per* tamsius źodzius
ende [door] aenſien / ende niet door duyſtere woorden

Num 12,10
ó ſztey, Mirjam buwo raupota, *bałta* kaypo ſniegas
ende ſiet / Mirjam was melaetſch / [wit] als de ſneeuw

Joz 3,16

łabey toli nog mieſta Adam, kurſey *guli* ties ſzalis Zartan : ir tie nutekiedawo maroſna ligio łauka *ipaciey* Suroſna-maroſna

ſeer verre van de ſtadt Adam af / die ter ʒijden Zartan [light,] ende die na de Zee des vlacken veldts / [te weten] de Sout-Zee afliepen

Apd 2,23

rąkomiσ neteyſiomiσ → neteyſuiu (kryʒiauſp) prÿmußet → prÿkałet, ir uʒmußet hebt ghy [...] door de handen der onrechtveerdige aenꝭ [kruys] gehecht / ende gedoodet

1 Kor 13,2

Ir noriσ butu kad turecia (dowaną) pranaßyſteσ

Ende al waer ꝭ dat ick de [gave] der prophetie hadde

Ypač svari *Statenbijbel* dalis – gausios istorinės, egzegetinės, chronologinės, geografinės ir dogminės pastabos paraštėse. Dordrechto sinodo nurodymu, vertėjai privalėjo pateikti sunkiai suprantamų graikiškų ar hebrajiškų posakių pažodinį vertimą, nuorodas į paralelines vietas, argumentuoti pasirinktą sunkesnių vietų vertimo variantą. Pasitaiko, kad paraštėse pateikti keli skirtingi požiūriai: jei iškildavo abejonių, vertėjai jų neslėpė ir paraštėse palikdavo du, tris, netgi keturis sinonimiškus ar iš dalies sinonimiškus vertimo variantus. Dėl šių pastabų *Statenbijbel* ypatingai vertinama, jos išverstos į anglų, vokiečių ir kitas kalbas (Jaakke 1995, 1996, 1997). Chylinskio Biblijoje pastabos neišverstos, paraštėse paliktos tiktai nuorodos į paralelines vietas. Apie šias pastabas savo knygelėje *An Account* [...] Chylinskis rašė: „It were to be wiſhed, that others alſo in their generation, after the ſame manner, would endeavour, to roll away, that reproach, from the Iſrael of God: likewiſe they would do a thing very pleaſing, both to God and good men, if they would compile *Notes on the Bible*, out of the most learned *Engliſh and Dutch Annotations*, (of which ſort nothing hath as yet been done in ſeverall nations) or meerely by their joynt labor translate both of them..."[a] (Chylinski 1659: 5). Įdomu, kad Chylinskis čia nenurodo, jog pastabos išspausdintos olandiškos Biblijos paraštėse, o mini Teodoro Haako į anglų kalbą išverstą *Statenbijbel* leidimą *The Dutch Annotations* [...] (Haak 1657).

Artimą Chylinskio vertimo ryšį su *Statenbijbel* rodo ir Naujojo Testamento rankraščio pirmuosiuose ir paskutiniuose puslapiuose bei rankraštyje išlikusio vertimo tekste įterpti olandiški žodžiai. Rankraštyje yra įrašų įvairiomis kalbomis – lenkų, lotynų, olandų ir netgi (po porą žodžių) anglų ir hebrajų. Įrašai daryti netvarkingai, be jokios sistemos. Vis dėlto, suskirsčius juos pagal kalbas, tam tikrų dėsningumų pavyko nustatyti: lenkų ir lotynų kalbos dažniausiai vartojamos kaip metakalbos, o olandiški įrašai visada susiję su Biblijos tekstu. Rišliame tekste liko olandiškas žodis, kai vertėjas nesurado jam tinkamo lietuviško atitikmens. Daugelyje vietų prie galiniuose rankraščio puslapiuose parašytų olandiškų žodžių nurodyta Biblijos vieta, iš kurios tie žodžiai paimti. Tokiais atvejais įrašai tiksliai atitinka *Statenbijbel*. Pvz.: „*met innerlijcke ontferminghe beweeght zynde.* Luc.10. 33. paſigayłejęs" (Kudzinowski, Otrębski 1958: 423/224v). Chylinskio Naujajame Testamente ir *Statenbijbel* Lk 10,33 randame: „ir ißwidęσ ghi *paſſigaÿłejo* - ende hem ſiende / wiert hy met *innerlicke ontferminge beweeght*". Otrębskio ir Kudzinowskio Naujojo Testamento leidimo 411/218r

[a] „Būtų pageidautina, kad kiti šios kartos atstovai taip pat siektų pašalinti Dievo priekaištą Izraeliui: tokiu būdu padarytų gera ir Dievui, ir geriems žmonėms, jei sudarytų *Biblijos komentarus*, remdamiesi didžiai išmintingomis *Angliškomis ir olandiškomis pastabomis* (kai kurios tautos tokių dar neturi), arba bendromis jėgomis išverstų ir vienas, ir kitas..."

puslapyje įrašyta: „*werkiert.* Act. 2. 41. nełabaσ"; Naujojo Testamento vertime ir *Statenbijbel* Apd 2,40: „Uʒſiturekite nog toσ nełamtoσ→*nełabos* gimineσ – Wort behouden van dit *verkeert* geſlachte". Čia iliustruotose ir kitose vietose olandiški Chylinskio įrašai tiksliai sutampa su nurodytomis vietomis *Statenbijbel.*

Kai kurie Naujojo Testamento rankraščio pabaigoje esantys įrašai nukreipia į Senąjį Testamentą, antai „*werbroken worden* ſuſidauzyt Eſ. 8 v. 15" (Kudzinowski, Otrębski 1958: 422/224r)[a] sutampa su *Statenbijbel* Iz 8,15: „Ende vele onder hen ſullen ſtruykelen / ende vallen / *ende verbroken worden*". Kitas įrašas „Ecl. 5. v 13. *moejelich beſticheyt* bingi rupeſtis" (Kudzinowski, Otrębski 1958: 416/220v) atitinka *Statenbijbel* Mok 5,13 „Ofte de rijckdom ſelfs vergaet door eene *moeijlijcke beſigheyt*". Panašiai „Eccl: 7 v. 27. Concluſio. *fluyt-reden* pabaygos kalba" (Kudzinowski, Otrębski 1958: 416/220v) atitinka *Statenbijbel* Mok 7,27 „het eene by het andere / om de *sluytreden* te vinden" ir kt.

Įrašuose pateikiamas ne vien olandiškos Biblijos tekstas, bet ir jos komentarai. Aiškindamas vieną Senojo Testamento eilutę iš Izaijo knygos, Chylinskis remiasi atitinkamos vietos *Statenbijbel* komentaru: „Eſ[b]. 59.19. hemiſtichion ultimum. Ateyσ neσ kaypo ſiauraσ upeliσ, kuri pakiełσ Dwaſia Wießpatieσ uź kuniga. Dicitur hic Deum velle hoſteσ ſuoσ et populi ſui ulciſci et punire, vero eoσ adjuvare <et> proſperarequе. volunt belgae Jnterpreteσ"[c] (Kudzinowski, Otrębski 1958: 415/220v). Palyginkime *Statenbijbel* Iz 59,19 komentarą, pažymėtą 45 numeriu: „De ſin is / de vyande der kercke ſullen wel op de benen brengen al het gewelt dat ſy eenighſins kunnen / om Godes volk te ruineeren / als eene overloopende riviere tegen de kinderen Godes aenvallende: Maer ſy ſullen te rugge / ja ter neder geſlagen wordes door de macht onſes Salighmaeckers."

Tiesiogines sąsajas su olandišku šaltiniu rodo Naujojo Testamento rankraščio pagrindiniame tekste likę neišversti olandiški žodžiai: *toren, ernst, ernstelich, toeschrooien, verzuimen met iets, merks.* Pvz.:

Mk 12,1
Zmoguσ nekuriσ [...] pabudawojo *toorn*
Een menſche [...] bouwde eenen *toren*

Tit 2,15
Tey kalbek ir ragink ir bark ſu wiſokiu *ernſt*
Spreeckt dit / ende vermaent / ende beſtraft met allen *ernſt*

Tit 3,8
ir noriu idand tuσ daykt[us] *ernſtelich* ſtypryntumbey
ende deſe dingen wil ick dat ghy *ernſtelick* beveſtight

1 Tim 4,2
turedami ſąʒynę ſawo <*toe-geſchrojσ*> ikiepintą kaypo ik[a]ytuſia gialaʒia
hebbende hare eygene conſcientie [als] met eenen brandt-yſer *toegeſchroeyt*

Visi lietuviškame tekste esantys olandiški žodžiai sutampa su atitinkamomis vietomis *Statenbijbel*, šiek tiek skiriasi tik jų rašyba. Rašybos skirtumus galima paaiškinti nebent vertėjo, o jis nebuvo labai skrupulingas perrašinėtojas, neatidumu (apie Chylinskio perrašymo klaidas dar žr. Kolbuszewski 1987: 25–29).

[a] Deja, ne visas Chylinskio Senojo Testamento vertimo tekstas yra išlikęs, negalime pateikti šių vietų vertimo.

[b] Šioje vietoje leidėjai (Kudzinowski, Otrębski 1958) neteisingai perskaitė rankraštį: Chylinskis buvo parašęs ne *El*, o *Eſ.*

[c] „Iz 59,19. Paskutinis puseilis [...] Čia sakoma, kad Dievas nori atkeršyti ir nubausti savo ir savo tautos priešus, o jiems [savo tautai] padėti ir būti palankūs nori olandų vertėjai."

Būdingas Chylinskio Senojo Testamento vertimo bruožas yra hebraizmų gausa. Šiuo požiūriu Chylinskio vertime jų netgi daugiau nei *Septuagintoje* ar *Vulgatoje*, nors abu pastarieji tiesiogiai remiasi hebrajišku originalu. Tačiau hebraizmus Chylinskis perėmė ne iš hebrajiško teksto, o iš olandiško šaltinio, kurio vertėjai stengėsi nenukrypti nuo Šventojo Rašto originalo.

Chylinskio vertime daugelyje vietų hebrajų kalbos frazeologizmai perteikti pažodžiui. Pavyzdžiui, Saros žodžius Abraomui Pr 16,5 *Septuagintos* vertėjai ir šv. Jeronimas laisvai perfrazavo atitinkamai ἀδικοῦμαι ἐκ σοῦ „esu tavo skriaudžiama“ ir *inique agis contra me* „neteisingai elgiesi mano atžvilgiu“. Danielius Mikołajewskis Gdansko Biblijoje išvertė *Krzywdy mojey tyś winien*. Olandų vertėjai hebrajų *ḥămāsī ʿalēḵā* pažodžiui perteikė kaip *Mijn ongelijck is op u*, o Chylinskis tai savo ruožtu išvertė *Kryuda mano ira and tawęs*. Hebrajiško pasakymo vaizdingumas, kai kaltė kaip našta užkraunama Abraomui, išlaikytas tik *Statenbijbel* ir Chylinskio vertimuose.

Panašiai Jonatano žodžiai Dovydui 1 Sam 20,15 *wəlō ṯaḵrīṯ ʾeṯ-ḥasdəḵā mēʿim bēṯī Septuagintoje* ir *Vulgatoje* išversti atitinkamai οὐκ ἐξαρεῖς ἔλεός σου ἀπὸ τοῦ οἴκου μου „nenuimsi gailestingumo savo nuo namų mano“ ir *non auferas misericordiam tuam a domo mea* „nenuimsi gailestingumo savo nuo namų mano“, pasitelkiant abstraktesnės reikšmės veiksmažodį „nuimti“; olandų vertėjai išlaikė hebrajų *taḵrīṯ* (iš šaknies *krt* sudarytos *hifʿil* formos) konkretumą sakydami *en fult ghy uwe weldadicheydt niet af ſnyden van mijnen huyſe*, o Chylinskis, sekdamas jų pavyzdžiu, rašė: *notkirsi geradeistes tawo nog namu mano*. Čia dar atkreiptinas dėmesys į terminą *geradeiste*, labai tiksliai atitinkantį olandų *weldadicheydt* ir hebrajų *ḥęsęd*: šis hebrajiškas žodis turi šiek tiek kitokią reikšmę nei graikų ἔλεος arba lotynų *misericordia*.

Per olandišką tekstą prasiskverbianti hebrajų kalbos įtaka lietuviškam vertimui akivaizdi ne tik atskirose Chylinskio vertimo vietose. Kai kurie hebrajų kalbos ypatumai reiškiasi sistemingai, kartodamiesi visame tekste. Hebrajų kalboje prielinksnis *bēn* „tarp“ kartojamas prieš kiekvieną iš sujungiamų daiktavardžių ar daiktavardį atstojančių įvardžių. Tokio kartojimo tiksliai neperteikia nei *Septuaginta*, nei *Vulgata*, plg.: Pr 16,5 κρίναι ὁ Θεὸς ἀνὰ μέσον ἐμοῦ καὶ σοῦ „tegul teisia Dievas tarp manęs ir tavęs“; *iudicet Dominus inter me et te* „teteisia Dievas tarp manęs ir tavęs“; tačiau Chylinskis išvertė *WIESZPATS teſudyja terp manęs, ir terp tawęs*, nes ir olandų vertėjai rašė *de HEERE richte tuſſchen my / ende tuſſchen u* (*yišpōṭ YHWH bēnī ūḇēnēḵā*).

Siekdami, kad naujojoje Biblijoje būtų kuo mažiau korektūros klaidų ir norėdami kaip galima lengviau kontroliuoti leidimą, Generaliniai luomai išimtinę teisę spausdinti *Statenbijbel* penkiolikai metų suteikė dviem spaustuvėms – žymaus leidėjo Aelberto Hendicksz[oon] dukteriai, Hillebranto Jacobsz[oon] Van Wouw našlei, ir spaustuvininkui Paulo Aertsz[oon] Van Ravesteyn. Tačiau bandymas monopolizuoti *Statenbijbel* leidybą buvo nesėkmingas. Ši Biblija bemat tapo neregėtai populiari ir monopolį turinčios spaustuvės nebepajėgė patenkinti skaitytojų poreikių. Pirmieji monopoliui pasipriešino Amsterdamo spaustuvininkai: jie ėmė leisti anoniminius pigaus *in octavo* formato *Statenbijbel* tomelius su sutrumpintomis pastabomis paraštėse. Nors nepaklusnūs leidėjai buvo persekiojami ir jiems taikomos sankcijos, *in octavo* ir *in quarto* formatų *Statenbijbel* viena po kitos buvo spausdinamos ir be leidimų. Tokie *Statenbijbel* tomeliai nebuvo labai puošnūs, mažesnio formato, su sutrumpintais komentarais ir nuo oficialiųjų skyrėsi nebent rašyba (Broeyer 1990:

Abasia kranck. Elia. Fol: 161

Het Tweede Boeck

der

KONINGEN.

Inhoudt deses Boecks.

DE historie van de Koningen Israëls, ende Juda, die in het voorgaende boeck aengevangen was, wort nu in dit boeck voltrocken. Ende wat aengaet de Koningen Israëls, die zijn in hare afgoderije, (hoewel de eene grouwelicker dan de andere,) met hare ondersaten hardtneckelick gebleven. Daerom heeftse de HEERE niet alleen door den dienst sijner Propheten, maer oock door seer sware straffen doorgaens tot bekeeringe geroepen: Ja tot een voorspel van haren gantschen ondergangh, soose hen niet en bekeerden, heeft hy den stam Naphthali laten door *Tiglath-Pileser* in Assyrien vervoeren. Maer 't en heeft al niet geholpen. Het is wel soo, dat Godt hem altijt een uytverkoren overblijffel der ware geloovigen behouden heeft; waer toe de scholen, ende collegien der Propheten veel goets gedaen hebben: maer dewijle de afvallige geen eynde der godtloosheyt en maeckten, heeftse Godt ten laetsten, na een rechtveerdigh oordeel, van sijn aengesichte wech geworpen. Want *Salmanasser* de Koningh van Assyrien, in 't lant van Israël met eene groote macht gevallen zijnde, heeft na eene driejarige belegeringe de stadt van Samaria ingenomen, ende de Israëliten na Assyrien sijn lant, gevangelick wech gevoert: waer mede dit Koninckrijcke een eynde genomen heeft, hebbende geduert, na sommiger reeckeninge, van de verdeelinge der stammen af, den tijt van ontrent twee hondert twee en sestigh jaren. Niet seer ongelijcke straffe is het Koninckrijcke van Juda eyndelick over gekomen. Want hoewel de wettelicke Godtsdienst by de Joden veeltijts plaetse hadde, voornemelick als Godtvruchtige Koningen, ende kloecke Overpriesteren, alle neerstigheyt aenleyden, dat de afgoderije geweert, ende het vervallene in den Godesdienst trouwelick weder opgericht soude worden, nochtans heeft het volck den wettelicken Godesdienst met vele afgodische superstitien vermenght, oft immers niet recht gemeynt. Of nu schoon de ernstige vermaningen der Propheten, ende de dadelicke kastijdingen des Heeren, waer door sy tot bekeeringe geroepen wierden, niet op en hielden; soo zijn evenwel de grouwelen in den Godesdienst, ende de overtredingen in het gemeyne leven soo groot, ende menighvuldigh geworden, dat Godt dit volck over gegeven heeft in de hant *Nebucadnezars* des Koninghs van Babel, die het lant verwoest, de stadt Jerusalem ingenomen, den tempel verbrant, ende de Joden gevangelick na Babel vervoert heeft. Het welcke geschiet is, als dit Rijcke van Juda, na dat de tien stammen daer van gescheurt waren, ontrent drie hondert vijf en negentigh jaren (na eeniger meyninge) gestaen hadde. Doch Godt heeft alsoo sijnen toorn gematight, dat hy in sijn woort ende beloften, getrouwe gebleven is, overmits hy altijt een uytverkoren volck, ende het geslachte *Davids*, daer uyt de MESSIAS na den vleesche voort komen moeste, tot den tijt sijner komste toe, door een gantsch vaderlicke sorghvuldigheyt bewaert heeft. De historie deses boecks begrijpt den tijt van ontrent drie hondert twintigh jaren.

Het Eerste Capittel.

Moab valt van Israël af/ vs 1/ &c. Ahazia soeckt uyt den afgodt Baal-Zebub te vernemen de uytkomste sijner sieckte/ 2. maer Elia voorseyt sijne doot/ 3. dat wort Ahazia aengeseyt/ 5. Dese sendt twee Hooftmannen/ den eenen na den anderen/ elck met vijftigh mannen/ om Eliam tot hem te brengen/ die met vyer uyt den hemel verslonden worden/ 9. met den derden gaet Elia tot den Koningh/ 13. ende voorseyt hem sijne doot/ 16. hy sterft/ ende Joram regeert in sijne plaetse/ 17.

1 ENDE [1] Moab [2] viel van Israël af/ [a] na Achabs doot.

2 Ende Ahazia [3] viel door eene tralie in sijn opperzale/ die te Samaria was/ ende wert kranck: ende hy sondt boden/ ende seyde tot hen; Gaet henen/ vraget [4] Baal-Zebub den Godt van [5] Ekron/ of ick van dese kranckheyt [6] genesen sal.

3 Maer de Engel des HEEREN sprack tot Elia den Tisbiter/ Maeckt u op/ gaet op/ den boden des Koninghs van Samaria te gemoete: ende spreeckt tot hen; Is 't/ om datter [7] geen Godt in Israël en is/ dat ghylieden henen gaet/ om Baal-Zebub den Godt van Ekron [8] te vragen?

4 Daerom nu seyt de HEERE alsoo: Ghy en sult niet af komen van dat bedde/ daer op ghy geklommen zijt; maer ghy sult [9] den doot sterven: Ende Elia gingh wech.

5 Soo quamen de boden weder tot [10] hem: ende hy seyde tot hen; [11] Wat is dit [dat] ghy weder komt?

6 Ende sy seyden tot hem; Een man quam op ons te gemoete/ ende seyde tot ons; Gaet henen/ keeret weder tot den Koningh/ die u gesonden heeft/ ende sprecket tot hem; Soo seyt de HEERE: [12] Is 't/ om datter geen Godt in Israël en is/ dat ghy sendt Baal-Zebub den Godt van Ekron te vragen? Daerom en sult ghy van dat bedde/ daer op ghy geklommen zijt/ niet af komen/ maer ghy sult den doot sterven.

7 Ende hy sprack tot hen; Hoedanigh was [13] de gestalte des mans/ die u te gemoete opgekomen is/ ende dese woorden tot u gesproken heeft?

8 Ende sy seyden tot hem: Hy was een [14] man met een hayrigh [kleet,] ende met eenen lederen gordel gegordet om sijne lendenen: doe seyde hy; 't Is Elia de Tisbiter.

9 Ende hy sondt tot hem eenen Hooftman van vijftigh/ met [15] sijne vijftige: ende als hy tot hem opquam; (want siet/ hy sat op de hooghte eenes berghs) soo sprack hy tot hem; Ghy [16] man Godts/ De Koningh seyt/ Komt af.

10 Maer Elia antwoordde/ ende sprack tot den Hooftman van vijftige/ [17] Indien ick dan een man Godts ben/ soo [b] dale [18] vyer van den hemel/ ende verteere u/ ende uwe vijftige: doe daelde vyer van den hemel/ ende verteerde hem/ ende sijne vijftige.

11 Ende

Fragmentas iš STATENBIJBEL 1657 m. leidimo

Fragment from the STATENBIJBEL 1657

31–59). Galų gale 1641 metais Amsterdamo spaustuvininkams buvo suteikta teisė spausdinti naująją Bibliją, jų pavyzdžiu sekė ir kiti šalies spaustuvininkai, reikalaudami tokių pat teisių. Per dvidešimt metų po pirmojo leidimo pasirodymo išėjo 186 *Statenbijbel* leidimai, iš jų 90 – visos Biblijos, t. y. ST ir NT leidimų (Poortman 1983: 143–165). Pirmajame leidime pastebėtos korektūros klaidos buvo registruojamos ir 1655 metais išleistas *Register van de Verbeteringe der Druck-fauten ende Misstellingen, die in den Eersten Druck van den Nieuw-Overgesetten Bijbel gevonden worden* (Register 1655) (*Naujai išverstos Biblijos pirmajame leidime pastebėtų spaudos klaidų ir netikslumų registras*). Atsižvelgiant į šį Registrą, buvo išleistas pataisytas oficialus *Statenbijbel* leidimas (1657). Būtent ši versija vėliau buvo pripažinta oficialiąja, visi vėlesnieji leidimai buvo grindžiami jos tekstu.

Kaip iš tokios daugybės leidimų, kurie vienas nuo kito iš esmės nesiskyrė, surasti tą vienintelį, kuriuo naudojosi Chylinskis? Visų pirma, žinant, kad 1657 metais Chylinskis išvyko į Angliją ir, visai tikėtina, kad išvykdamas turėjo bent dalį išversto Senojo Testamento, yra pagrindo manyti, kad jis rėmėsi kuriuo nors iki 1657 metų išėjusiu *Statenbijbel* leidimu. Skirtumai tarp atskirų leidimų buvo minimalūs: daugiausia tai rašybos nevienodumai ir neišvengiamai įsiveliančios korektūros klaidos. Maža vilties, kad olandiško originalo rašybos skirtumai atsispindėtų lietuviškame vertime, todėl patikimiausias kelias nustatyti vertimo originalą – ieškoti pakartotų korektūros klaidų. Jų gali pasitaikyti nuorodose į paralelines vietas, kurios vertėjo buvo paprasčiausiai perrašytos.

Pirmiausia Chylinskio Senajame Testamente esančios nuorodos buvo palygintos su pirmuoju 1637 metų *Statenbijbel* leidimu ir su nuorodų taisymais, fiksuotais 1655 metais išleistame *Register van de Verbeteringe der Druck-fauten* [...]. Perleidžiant *Statenbijbel*, tikrinamoje teksto atkarpoje (iki Jozuės knygos vidurio imtinai) paralelinės nuorodos buvo taisytos 134 vietose. Pasirodė, kad Chylinskio vertime esančios nuorodos nuosekliai nesutampa nei su pirmuoju *Statenbijbel* leidimu, nei su Registre fiksuotais taisymais. Palyginus aiškiai matyti, kad lietuviško teksto nuorodos žymiai dažniau (80%) sutampa su 1637 metų *Statenbijbel* ir skiriasi nuo 1655 metų Registro (resp. 1657 metų *Statenbijbel*). Tai dar vienas argumentas, kad Chylinskis veikiausiai rėmėsi kuriuo nors iki 1657 metų išėjusiu egzemplioriumi. Tikintis surasti knygą, kurios klaidas Chylinskis pakartojo, buvo išrinktos tos Senojo Testamento vertimo nuorodos, kurios nesutampa nei su 1637, nei su 1657 metų *Statenbijbel* leidimais. Jos buvo sugretintos su 47 skirtingų *Statenbijbel* leidimų, saugomų Olandijos Biblijos draugijos, Amsterdamo *Vrije universiteit*, Amsterdamo universiteto, Olandijos reformatų Biblijos draugijos, Biblijos muziejaus ir kai kuriose privačiose bibliotekose, nuorodomis. Deja, tokio unikalaus, tik su lietuvišku vertimu sutampančio *Statenbijbel* egzemplioriaus nepavyko rasti. Olandijos reformatų savaitraštyje *Gereformeerde dagblad* buvo išspausdintas mus dominančių teksto vietų sąrašas su prašymu patikrinti jas savo *namų Biblijoje*[a]. Į kreipimąsi atsiliepė daugiau nei 20 skaitytojų, kurie visi kaip vienas tvirtino neturį mūsų ieškomos knygos. Galų gale nuspręsta publikuoti vieną iš iki 1657 metų išleistų *in octavo* formato *Statenbijbel* egzempliorių be komentarų. Būtent toks egzempliorius savo sandara artimiausias 1660 metų lietuviškai Londono Biblijai.

[a] Už šį skelbimą ir apskritai už visokeriopą pagalbą nustatant lietuviško vertimo santykį su *Statenbijbel* šios knygos parengėja (G. K. – *red.*) nuoširdžiai dėkoja buvusiam ilgamečiui Olandijos reformatų Biblijos draugijos pirmininkui gerb. p. L. M. P. Scholtenui ir draugijos nariams, atsiliepusiems į šį prašymą.

ij. Lenkiško šaltinio klausimas

Vertinant tai, kad Chylinskio vertime atsispindi specifinės *Statenbijbel* ypatybės, ir tai, kad olandiško vertimo įtaka aiškiai matyti vos ne kiekviename Chylinskio sakinyje, o į olandišką tekstą perimtos hebrajiškos konstrukcijos „apčiuopiamos“ ir lietuviškame tekste, dėl pagrindinio Chylinskio vertimo šaltinio nebekyla abejonių. Tačiau iki galo lieka neatsakytas kitas klausimas: ar Chylinskis naudojosi, o jei taip – tai kokiu mastu, kitais Biblijos vertimais? Vertėjo gerai mokėta lenkų kalba, lenkiškų konstrukcijų gausa ir lenkiški įrašai vertimo rankraštyje galimu vertimo šaltiniu leidžia laikyti lenkišką tekstą. Iš penkių Biblijos vertimų į lenkų kalbą, išleistų iki Chylinskio, atmetus katalikiškus Leopolitos ir Wujeko vertimus bei arijonišką Szymono Budny leidimą, lieka du garsūs protestantiški leidiniai – Brastos Biblija ir Gdansko Biblija, kurie galėjo būti autoritetu kalvinistinių pažiūrų teologijos studentui.

Brastos Biblija – tai pirmasis protestantiškas Biblijos leidimas lenkų kalba, 1563 metais išspausdintas Mikalojaus Radvilos Juodojo iniciatyva ir lėšomis. Biblijai versti Radvila Juodasis rinkosi iš įvairių šalių kilusius žmones. Ingės Lukšaitės tvirtinimu, jos vertėjai dar nėra tiksliai nustatyti (Lukšaitė 1999: 300). Buvo verčiama iš graikiško ir hebrajiško tekstų, jie buvo pagrindinis šaltinis, nors kartais buvo naudojamasi *Vulgata* arba prancūzišku Biblijos vertimu[a]. Vertėjai rėmėsi ir katalikiška Leopolitos Biblija, buvo pataisyti kai kurie jos netikslumai. Į šiuos taisymus turėjo atsižvelgti ir Jakobas Wujekas, kurio vertimas vėliau tapo kanonizuotu lenkų katalikų Šventuoju Raštu (Frick 1989: 79). Biblijos pratarmėje pabrėžiama, kad vertėjai neturi jokių kitų autoritetų, vien patį Šventąjį Raštą. Rengiant leidimą, buvo stengiamasi suformuluoti savus Biblijos vertimo principus. Naujasis protestantų vertimas turėjo skirtis nuo katalikų, kurie savo Bibliją jau buvo išleidę prieš dvejus metus (tai Szarffenbergerio spaustuvėje išspausdinta vadinamoji Krokuvos, arba Leopolitos, Biblija), ir socinistų (arijonų), kurie Brastos Bibliją kritikavo dar jai nepasirodžius (vėliau kaip atsvarą Brastos Biblijai Szymonas Budny Nesvyžiuje išspausdino savo Bibliją). Brastos Biblijos vertimas iš kitų lenkiškų vertimų išsiskiria kalbos išraiškingumu: vertėjai pripažįsta, kad siekdami stiliaus sklandumo jie nevertė pažodžiui, o stengėsi perteikti mintį lenkų kalbai įprastais raiškos būdais (Biblija 1563: 3v–4r), todėl kalbos atžvilgiu Brastos Biblija neretai nutolsta nuo pirminių šaltinių. Toks Šventojo Rašto vertimo principas tuo metu nebuvo pripažįstamas nei protestantų, nei katalikų. Biblijos pratarmėje pabrėžiama, kad naujuoju leidimu siekiama sudaryti pagrindą krikščionių edukacijos programai, kurios esmę sudaro individualus Šventojo Rašto skaitymas.

Teoriškai visai įmanoma, kad Chylinskis galėjo naudotis Naujojo Testamento rankraščio gale paminėta Brastos Biblija: „N. T. ex verſione et editione Breſtenſi editum in 4° A°1593. Vilnae“ (Kudzinowski, Otrębski 1958: 422/424r). Brastos Bibliją, kaip galimą šaltinį, reikia minėti dar ir dėl kultūrinių Lietuvos aplinkybių: Didžiosios Lietuvos kalvinistai jautė daug simpatijų šiam reikšmingam Radvilų leidiniui. Kalbant apie įrašą rankraščio gale, atkreiptinas dėmesys į tai, kad čia neteisingai užrašyti leidimo metai (1593 vietoj 1563), vieta (vietoj Lietuvos Brastos nurodytas Vilnius) ir klaidingai nurodytas leidinio formatas (*quarto* vietoj *folio*). Leidimo metų ir vietos supainiojimas

[a] Janina Czerniatowicz (1969: 39) nustatė, kad buvo remiamasi Pierre'o Roberto Olivétano vertimu į prancūzų kalbą, išleistu 1546 metais.

dar nereiškia, kad vertėjas knygos nebuvo matęs. Bet labai sunkiai įsivaizduojama, kad žmogus, kaip parankine naudojęsis kokia nors knyga, neįsidėmėtų jos formato, juolab neprisimintų – *quarto* ar *folio*. Be to, nelabai tikėtina, kad didžiulį *folio* formato leidinį Chylinskis būtų galėjęs gabentis per visą Europą į Angliją. Nuo Brastos Biblijos pasirodymo buvo praėjęs beveik visas šimtmetis ir Chylinskio laikais ji apskritai turėjo būti sunkiai prieinama: jau 1632 metais Gdansko Biblijos pratarmėje buvo rašoma, kad naujas Biblijos leidimas reikalingas dėl Brastos Biblijos egzempliorių stygiaus.

Kaip atsakas į 1599 metais išėjusią Wujeko išverstą katalikišką Bibliją, 1632 metais Gdanske pasirodęs kitas protestantiškas vertimas iš pradžių buvo kritikuojamas, bet netrukus buvo pripažintas visų Lenkijos protestantų ir jų bendruomenėse tapo ne mažiau reikšmingas kaip Wujeko vertimas katalikams. Biblijos pratarmėje neminimas jos vertėjas Danielius Mikołajewskis ir niekur neužsimenama apie vertimo principus ar vertėjo darbo metodus. Apie Gdansko Biblijos vertimo eigą galima spręsti tiktai iš sinodų, kuriuose buvo svarstomas naujo Biblijos leidimo klausimas, nutarimų. 1615 metais vykusiame Oršos sinode buvo nutarta, kad reikia išleisti pataisytą Brastos Bibliją: ji buvo kritikuojama dėl pernelyg laisvo vertimo, ją derėjo taisyti tose vietose, kur nukrypstama nuo hebrajiško ir graikiško šaltinių (Sipayłówna 1934: 146). 1623 metais Gdansko Biblijos vertėjas Danielius Mikołajewskis Liublino sinodui įteikė užbaigtą ir suredaguotą tekstą. 1629 metų birželio 29 dieną Vilniaus provincinio sinodo delegatai priėmė Mikołajewskio darbą, tikėdami, kad jis nedaug tenukrypsta nuo Brastos Biblijos, nors patys vertimo nebuvo matę (Sipayłówna 1934: 147). Po metų, Mikołajewskiui atidžiai prižiūrint, Biblija buvo pradėta spausdinti ir 1632 metais pasiekė skaitytojus. Gdansko Biblijos pratarmėje pabrėžiama, kad šis leidinys yra tiesioginis Brastoje išleisto Šventojo Rašto vertimo įpėdinis: taip pat kaip ir Brastos Biblijoje įdėtos dedikacijos Mikalojui Radvilai ir Radvilos laiškas Žygimantui Augustui, čia išspausdinta dedikacija Kristupui Radvilai ir naujai išrinktam karaliui Vladislovui IV; be to, į Gdansko Bibliją dar įdėtas dedikacinis laiškas Kristupui Radvilai nuo (Didžiosios Lenkijos) pastorių bei superintendentų. Dedikacijoje karaliui Vladislovui rašoma, kad Gdanske leidžiama Biblija yra tik Brastos Biblijos perspaudas, o net ne pataisyta jos versija: „*Poniewaſz tá Piſm Swiętych Kśięgá, ktora w Polſkim języku przed ſześćiądzieśiąt y dziewiącią lat pod Imieniem nieśmiertelney pámięci Przodką W.K.M. Krolá Zygmuntá Augustá ná świát byłá wyszłá, właśnie pod czas ſczęśliwey W.K.M. Elekciey drugi raz dla niedoſtátku pierwszých Brzeſkich Exemplarzov, z druku wyniść miáłá; Zdáło śię bydź rzecą ſłuſzną; áby y teraz, w tey nowey ſzáćie, pod Imieniem Krolewskim ludźiom prezentowána byłá*“[a] (Biblija 1632, III).

Vertimo tekstas ir naujo Biblijos leidimo skaitytojų reakcija rodo ką kita: kaip rašo Frickas (1989: 238), išvydus pirmąsias spaudai rengiamos knygos korektūras, leidinio rėmėjus buvo apėmęs siaubas. Lietuvos delegatai provinciniame sinode Glinianuose piktinosi, kad tekstas daugelyje vietų nutolsta nuo Brastos Biblijos vertimo, ir reikalavo kuo atidžiau tikrinti likusią spaudinio dalį[b]. 1633 metų balandžio 4–28 dienomis

[a] „Kadangi ta Šventųjų Raštų knyga, kuri buvo išleista prieš šešiasdešimt devynerius metus šlovingos atminties Jo Karališkosios Didenybės karaliaus Žygimanto Augusto vardu, būtent Jūsų Karališkosios Didenybės sėkmingų rinkimų metu antrą kartą dėl pirmųjų Brastos Biblijos egzempliorių stokos turėjo būti išspausdinta, pasirodė mums teisinga, kad ir šį kartą nauju pavidalu žmonėms būtų pristatyta karaliaus vardu.“

[b] Kai kurie Gdansko Biblijos kritikai, reikšdami nepasitenkinimą ir stengdamiesi sureikšminti savo argumentus, cituoja Mt 4,1 įsivėlusią apmaudžią korektūros klaidą, kur vietoj *od Dyabłá* išspausdinta *do Dyabłá*: TEdy IEʒus ʒáwiedʒiony jeſt ná puſcʒą od Duchá / *áby był kuſsony do Dyabłá*. (Kossowska 1969: 111; Frick 1989: 242.)

vykęs sinodas netgi siūlė iš naujo išleisti Brastos Bibliją *in folio*, su ankstesnėmis dedikacijomis Mikalojui Radvilai ir Žygimantui Augustui. Vėliau (1634 m. spalio 9 d. sinode) buvo reikalaujama perleisti Gdansko Bibliją ir pataisyti tas jos vietas, kur tekstą sunku suprasti dėl dažnai vartojamų sudėtingų žodžių (Sipayłówna 1934: 150). Vis dėlto Gdansko Biblijos jokiu būdu negalima laikyti nei perspaudu, nei pataisytu leidimu, tai – visiškai naujas vertimas.

Didžiausia tikimybė, kad Chylinskis galėjo turėti ne kurį nors kitą, o būtent šį Gdanske išleistą lenkišką Šventojo Rašto vertimą. XVII amžiuje Gdansko Biblija buvo skaitoma ne tik Lenkijoje, bet ir kitose šalyse. Ne vien dėl patogaus naudotis formato, bet ir dėl jos vertėjo požiūrio į Biblijos vertimo principus ji buvo populiari tarp Olandijoje studijavusių ir dirbusių lenkų reformatų. 1660 metais Amsterdame buvo išleistas pakartotinis Gdansko Biblijos leidimas.

Visi trys tekstai – *Statenbijbel*, Gdansko Biblija ir Chylinskio Biblija – išversti laikantis tų pačių vertimo principų: jais buvo siekiama laikytis kuo arčiau originalo, todėl visi jie turi daug bendrumų. Labai tikėtina, kad Chylinskis buvo skaitęs, galbūt netgi turėjo Gdansko Bibliją, o jei ir nebuvo jos atsivežęs į Olandiją, ją galėjo jam duoti skaityti jo tėvas Adrianas, Lietuvos evangelikų reformatų sinodo įgaliojimu dalyvavęs rengiant jos leidimą (sinodo protokolai 1611–1637. MAB RS f. 40, b. 1157; Lukšaitė 2000: 248). Vytauto Ambrazo tyrimo (1962: 44) duomenimis, Chylinskio vertimas labai artimas Gdansko Biblijai, kartais, ypač Naujajame Testamente, su ja sutampąs vos ne pažodžiui. Tačiau, palyginęs dalyvines konstrukcijas ir šalutinius sakinius, Ambrazas nustatė, kad šie sakinio segmentai abiejose knygose nesutampa. Kaip jau buvo minėta, sintaksės ir žodyno polonizmai Chylinskio vertime nėra tokie dažni kaip kituose kalvinistų leidiniuose (Zinkevičius 1988: 227), o Chylinskio kalba apskritai yra geresnė už Merkelio Petkevičiaus, arba vadinamosios Jokūbo Morkūno postilės, kalbą (Lebedys 1977: 98).

Koks lenkų kalbos vaidmuo Chylinskio gyvenime? Kokia kalba jisai mąstė? Į šį klausimą padeda atsakyti Naujojo Testamento rankraščio paskutiniuose lapuose esančios pastabos įvairiomis kalbomis – lenkų, lotynų, olandų, lietuvių (po porą žodžių parašyta angliškai ir hebrajiškai). Analizuodami šiuos įrašus galime susidaryti vaizdą apie Chylinskio vertimo techniką ir vertimo šaltinį. Beveik pusę minėtų pastabų sudaro dvikalbių atitikmenų sąrašai, maži žodynėliai. Tai lenkiški–lietuviški ir lietuviški–lenkiški, olandiški–lietuviški, olandiški–lenkiški (vienas), lietuviški–lotyniški ir lotyniški–lietuviški, hebrajiški–lotyniški–lietuviški atitikmenys. Olandiški įrašai, kaip minėta, turi lietuviškus atitikmenis ir greta nuorodas į Biblijos eilutę; jie visada tiksliai sutampa su *Statenbijbel* ir vertintini kaip olandiško teksto citatos.

Lotynų kalba vartojama ne kitų kalbų žodžių atitikmenims užrašyti (tokių yra vos keletas), o kaip metakalba, kuria užrašytos darbinės pastabos, tiesiogiai susijusios su vertimu, pvz.: *brant-korn patwieſkimas ex loco Math 13.v.6. undeque eſt quod ita debeat werti hoc vocabulum in V.T.*[a] (Kudzinowski, Otrębski 1958: 2r); *NB. loco ſtojos ubique ponendum nuſidawe hoc enim eſt Lithuanicum*[b] (Kudzinowski, Otrębski 1958: 423/224v) ir kt. Lotyniškai užrašytas ir vertimo pavadinimas, lotyniškai kreipiamasi į nežinomą rėmėją ir prašoma finansinės paramos.

Lenkiškos pastabos yra dvejopo pobūdžio – tai žodyno tipo įrašai ir užrašymai, susiję su paties Chylinskio gyvenimu. Dvikalbiuose sąrašėliuose, kuriuose vartojama lenkų

[a] „brant-korn *patwieſkimas* iš Mt 13,6 ir tai reiškia, kad taip reikia versti ir ST."

[b] „NB *ſtojos* visur pataisyti į *nuſidawe*, nes taip yra lietuviškai."

kalba, paprastai nėra nurodyta, iš kurios Biblijos vietos jie paimti: *ſzerkſznaſis arklis. ſiwo jabłkowity kon* (Kudzinowski, Otrębski 1958: 420/222v); *wełekite bimbalą biycie we dʒwon* (Kudzinowski, Otrębski 1958: 418 / 221v) ir pan. Nuorodos į konkretų Biblijos tekstą yra tik trijose vietose, visos jos iš Senojo Testamento: *Iz 1, 4 złoczynca Piktadejas abo lotrponas* (Kudzinowski, Otrębski 1958: 416/220v) – Biádá narodowi grzeßącemu / ludowi oćiążonemu złosćią / náſieniu *nieſłáchetnemu* / ſynom ſkáżonym (BraB) – Biádá narodowi grzeßnemu / ludowi obćiążonemu niepráwośćią / náśieniu *złośliwych* / Synom ſkáżonym (GdB). Ol. *boosdoeners* čia išversta lenkišku *złoczynca* ir tada ieškota šiam žodžiui lietuviško atitikmens. Nei Brastos Biblijos *naśieniu nieſlachetnemu*, nei Gdansko Biblijos *naśieniu złośliwych* nesutampa su daiktavardžiu *złoczynca*. Žodžiai *nieſłáchietny* ir *złośliwy* yra ne tik kitos kalbos dalys nei *złoczynca*, bet skiriasi ir daryba, ir reikšme. Panašiai sutampa su *Statenbijbel* ir skiriasi nuo lenkiškų kitos dvi vietos – Mok 5,6 ir Mok 6,3 (plačiau apie tai žr. Kavaliūnaitė 2003c: 82–128). Net ir tada, kai greta lenkiško įrašo su lietuvišku atitikmeniu yra nuoroda į Biblijos tekstą, cituojamas ne lenkiškas šaltinis, o lietuviškas paties Chylinskio vertimas: kryſłe. zbło NB emendens [sic!] ut eſt Luc. 6 41[a] (Kudzinowski, Otrębski 1958: 423/224v). Todėl neabejotina, kad vertimo tekste ir rankraščio gale Chylinskio įrašyti lenkiški žodžiai nerodo kurios nors lenkiškos Biblijos įtakos, o tik patvirtina, kad Chylinskis gerai mokėjo lenkų kalbą ir versdamas Bibliją ją vartojo kaip „tarpininkę“: pirmiausia (mintyse) sunkesnę vietą išsiversdavo į lenkų kalbą, o paskui surasdavo tinkamą lietuvišką atitikmenį.

[a] „kryſłe. *zbło* NB taisant kaip yra Lk 6,41.“

Nors gyvendamas ir dirbdamas Anglijoje Chylinskis stengėsi pabrėžti esąs lietuvis, reikia pripažinti, kad tiek savo darbo, tiek asmeniniams ir finansiniams reikalams jis vartojo lenkų kalbą. Tą patvirtina įrašai apie vertimo pradžią: *tranſlacię zaczałem w imieniu Panſkim d. 22. 8obris 1657. w Oxforcie ſtylo veteri*[b] (Kudzinowski, Otrębski 1958: 3/2v), užuomina apie vedybas ir Biblijos vertimo bei spausdinimo išlaidų skaičiavimas: *Błogosław Panie w małzenſkim stanie*[c] (Kudzinowski, Otrębski 1958: 423/224v); *Pan Bog nadzieją moją*[d] (Kudzinowski, Otrębski 1958: 424/225v); *Rachunek Koſztu na Biblią Litewſką*[e] (Kudzinowski, Otrębski 1958: 413/219r).

[b] „vertimą pradėjau Viešpaties vardu 1657 spalio 22 d. pagal senąjį kalendorių Oksforde.“

[c] „Palaimink, Viešpatie, [mano] vedybas.“

[d] „Ponas Dievas mano viltis.“

[e] „Išlaidų lietuviškai Biblijai sąskaita.“

Todėl nenuostabu, kad Chylinskio kalboje esama daug lenkiškos kilmės ar per lenkų kalbą atėjusių leksinių, frazeologinių ir sintaksinių konstrukcijų. Svarbu išsiaiškinti, ar jų vartojimą skatino lenkiškas šaltinis (Gdansko Biblija), ar jie radosi dėl vertėjo dvikalbystės. Chylinskio gausiai vartojami lenkiškos kilmės kalbos vienetai lyginti su atitinkamomis vietomis Gdansko Biblijoje. Paaiškėjo, kad daugeliu atvejų atitikmenys joje netapatūs. Pavyzdžiui, tiek Senajame, tiek Naujajame Testamente Chylinskis vartoja rytų slavų žodį *czewerykey*, plg. le. *trzewik* „but z cholewką lub bez niej, sznurowany, dawniej tez nie sznurowany“ (SJP IX: 320): Iš 3,5; Iš 12,11; Joz 5,15; Joz 9,5; Joz 9,13; Mt 10,10; Mk 6,9; Lk 10,9; Lk 15,22; Lk 22,35; Apd 7,33; Apd 13,25. *Statenbijbel* šiose vietose atitinka leksema *schoenen*, o Gdansko Biblijoje – *obuwie*, *boty* ir tik vieną kartą *trzewik*. Slavizmą *ſzczyraſtis*, plg. le. *szczerość* „szczerość, nieobłudność, nieudawanie“ (Linde 1855, s. v.), ol. *oprechtheid*, Gdansko Biblijoje atitinka žodis *prostość* (Pr 20,5; Pr 20,6; Įst 9,5). Chylinskio Senojo Testamento *pleszka*, plg. le. *flaszka* „naczynie ze szkła, gliny, cyny, skóry itp. Z wąską szyjką do zatykania, służące do przechowywania płynów“ (SJP VII: 78), ol. *fles*, GdB atitinka leksema *łagiew* (Pr 21,14; Pr 21,15; Pr 21,19). Panašiai ir daugelis dėl lenkų kalbos įtakos Chylinskio vartojamų sintaksinių konstrukcijų nesutampa su atitinkamomis vietomis Gdansko Biblijoje, pvz.: *dabotis* +

Gen., le. *dbać* + Gen. (1 Jn 4,14: *to dabojameσ – wy hebben het aenſchouwt – myſmy widźieli*; Lk 11,35: *Dabokiσ tada to – Siet dan toe – Pátrzajże tedy*); *pripildyti* + Instr., le. *napełnić* + Instr. (Fil 1,11: *prypildyti wayſieyσ – vevult met vruchten – nápełnieni owocow*); *regėti, žiūrėti, veizdėti ant* Gen. (Sk 24,17: *weyzdesiu and jo – ick ſal hem aenſchouwen – oglądam go*; Apd 3, 12: *ko ʒuryte (teyp) ſtyprey and muſu – wat ſiet ghy [ſoo] ſterk op ons – czemu śię nam ták pilnie przypátrujećie*) ir kt. Būtent dėl šių ir kitų nesutapimų galima daryti išvadą, kad Chylinskis savo darbe Gdansko Biblija nuosekliai nesirėmė.

Kita vertus, atlikus Naujojo Testamento rankraščio taisymų gretinamąją analizę matyti, kad redaguodamas vertimą Chylinskis greičiausiai šiek tiek naudojosi lenkišku šaltiniu ir juo remdamasis galėjo taisyklingai interpretuoti *Statenbijbel* formaliai nepakankamai diferencijuotas (dalyviai) ir dviprasmiškas formas (antrojo asmens indikatyvas ir imperatyvas) (plačiau apie ChNT taisymus žr. Kavaliūnaitė 2001a: 105–128; 2003c: 120–126). Lenkiškas vertimo šaltinis galėjo turėti įtakos dažnam padalyvių keitimui į dalyvius ir pusdalyvius. Olandiškame šaltinyje vartojamus dalyvius (jie olandų kalboje nelinksniuojami) Chylinskis vertė padalyviais, tačiau taisymuose su veiksnio vardininku siejamus padalyvius Chylinskis keitė į pusdalyvius, jeigu lenkiškame šaltinyje yra nelinksniuojama dalyvio forma (1), arba į dalyvius, jei lenkiškoje Biblijoje yra linksniuojama dalyvio forma, pvz.: (1) Mt 9,27: dujen akłuju→du akłu→ejo paſkui ghi *ßaukiant→ßaukdami* ir *kałbant→kałbedami* (ChNT); ʒijn hem twee blinde gevolght / *roepende* ende *ſeggende* (StB) – ßli ʒá nim dwá ślepi / *wołając* y *mowiąc* (GdB) ir (2) Mt 3,17: *kałbant→kałbąs* (ChNT) – *ſeggende* (StB) – *mowiący* (GdB) – *dicere* (V) – λέγουσα (G); Mt 4,21: *betaÿsant→betaÿsancius* (ChNT) – *vermakende* (StB) – *oprawiających* (GdB) – *reficientes* (V) – καταρτίζοντας (G). Graikiško teksto arba *Vulgatos* įtakos šiems taisymams negalima įžvelgti, kadangi nebūtų įmanoma paaiškinti, kodėl vienur padalyvis keičiamas į dalyvį, o kitur – į pusdalyvį. Su Gdansko Biblija sutampa ir kai kurie leksikos taisymai, pvz.: Mt 17,7: *pikta→perwertna* (ChNT) – *verkeert* (StB) – *przewrotny* (GdB); Mk 15,16: *Suda-namoſna→Rotußyn* (ChNT) – *rechthuys* (StB) – *do Ratußá* (GdB). Taigi Gdansko Biblijos įtaka Chylinskio vertimui nežymi, šiek tiek ryškiau pastebima Naujojo Testamento taisymuose.

V. Skelbiamos publikacijos

Šiame leidinyje chronologine tvarka perspausdinamos visos mūsų dienas pasiekusių Chylinskio publikuotų tekstų faksimilės: *An Account* [...], Oxford, 1659 ir *RATIO* [...], [Oxford, ~ 1660]. Toliau dedamos vienintelio išlikusio Chylinskio Senojo Testamento Londono egzemplioriaus skaitmeninės kopijos ir Londono egzemplioriaus tekstą papildančios dalies iš Berlyno egzemplioriaus faksimilės, taip pat Vilniaus egzemplioriaus fragmentų, kuriuos publikavo Jacobas Quandtas ir Eduardas Volteris, ir kurių nėra Londono ir Berlyno egzemplioriuose, faksimilės. Pabaigoje – atitinkamų vietų skaitmeninės kopijos iš olandiškos *Statenbijbel*.

Išlikusi Chylinskio Biblijos dalis neturi titulinio puslapio; dabartiniam leidiniui jį sukūrė dailininkas Šarūnas Leonavičius. Pavadinimas užrašytas toks, kokį savo vertimui Naujojo Testamento rankraštyje davė pats Chylinskis.

j. *An Account OF THE TRANSLATION OF THE BIBLE INTO THE LITHVANIAN TONGVE* [...], Oxford, 1659

TAi aštuonių puslapių iš dviejų dalių sudaryta knygelė, skelbiama pirmą kartą. Pirmojoje dalyje *The Tranſlator wiſheth all health and happineße to the Chriſtian Reader* Chylinskis pabrėžė Biblijos vertimo į lietuvių kalbą būtinumą, trumpai apžvelgė reformatų lietuviškai išleistas knygas, supažindino skaitytojus su Lietuvos evangelikų reformatų veikla, pristatė savo atliktą Biblijos vertimą, užsiminė apie ketinimą išversti į lietuvių kalbą garsiuosius olandiškus Biblijos komentarus iš *Engliſh and Dutch Annotations.* Antroji dalis *A copy of the Testimonial given to the Tranſſlator, and of the approbation of his undertaking, by ſſeveral Reverend Doctors of Divinity, with the Profeſſors of the ſame, and other Perſons of Note, in the Vniverſity of Oxford* – tai rekomendacija Samueliui Boguslavui Chylinskiui, lietuviui, protestantų bažnyčios nariui, turinčiam savo šalies bažnyčių įgaliojimus ir belgų bažnyčių bei universitetų rekomendacijas. Chylinskis pristatomas kaip doras, kompetentingas ir stropus asmuo, išvertęs į lietuvių kalbą visą Šventąjį Raštą. Šia rekomendacija patvirtinama, kad vertimas atliktas kruopščiai ir atsakingai.

Ligi šiol buvo manoma, kad vienintelis išlikęs *An Account* [...] egzempliorius yra Britų bibliotekoje. Remdamasi 1879 metų pirmo pusmečio *Athenaeum* žurnalo užuomina (p. 186), jog antras šios knygelės egzempliorius esąs *Bodleian* bibliotekoje Oksforde, šio leidinio sudarytoja kreipėsi į minėtos bibliotekos darbuotojus prašydama patikrinti, ar bibliotekos rinkiniuose tikrai saugomas toks leidinys. Patikrinus bibliotekos katalogą paaiškėjo, kad ten yra netgi ne vienas, o du *An Account* [...] egzemplioriai (šifrai: Wood B 37(2) ir C 13. 6. (47) Linc).

Šioje knygoje publikuojamas Britų bibliotekos egzempliorius (dabartinis šifras: 12.14.a.5). Anksčiau knygelė buvo įrišta į konvoliutą, kurio signatūra buvo 1016. f.11(1–8), o dar prieš tai – 11. vb/4. Juodos spalvos Britų muziejaus antspaudas yra antraštinio lapo *verso* pusėje. Tai ankstyviausias spaudas, Britų muziejuje naudotas nuo 1769 iki 1805/10 metų. Knygelė įrišta į tamsiai mėlyną XIX amžiaus pergamentą su aukso spalvos įspaudais. Įrišta Britų muziejuje, nugarėlėje įspausta: „CHYLINSKI. ACCOUNT OF TRANSLATION OF THE BIBLE INTO LITHUANIAN. OXFORD. 1659.

Leidinys išspausdintas kreminės spalvos semtame rankų darbo popieriuje su horizontaliomis tankiosiomis linijomis; pirmo–ketvirto lapų centre matyti puodo formos vandenženklis, paprastai tokie vandens ženklai buvo vartojami Prancūzijoje (Churchill: 1935). Bloko kraštai paauksuoti. Knygelės matmenys: 12,8x17,7 cm. Apipjaustant nupjautos puslapinės antraštės.

Antraštiniame lape yra pavadinimas, nurodyti leidimo metai ir vieta. Puslapių numeracija prasideda nuo pirmo teksto puslapio, numeriai surinkti arabiškais skaitmenimis lenktiniuose skliaustuose ties puslapio viduriu viršuje.

Knygelė išleista puošniai, tekstas išspausdintas antikva, antraštės – keičiant didžiąsias ir mažąsias raides, vietomis kursyvu. Prieš dalių pavadinimus įdėtos ornamentuotos vinjetės, inicialinės raidės papuoštos ornamentais.

ij. *RATIO Inſtitutæ Tranſlationis BIBLIORUM IN LINGUAM LITHVANICAM* [...], [Oxford, ~ 1660]

Praėjus metams ar dvejiems po *An Account* [...] pasirodymo (Kot 1958: 59), angliškai parašyto *Biblijos vertimo pagrindimo* tekstas, šiek tiek papildytas ir pakeistas, adresuotas Lietuvos skaitytojui, greičiausiai toje pačioje spaustuvėje buvo išleistas lotyniškai pavadinimu *RATIO Inſtitutæ Tranſlationis Bibliorum in LINGUAM LITHVANICAM* [...], [Oxford, ~ 1660]. Išlikęs vienintelis egzempliorius, kurio apatinis kraštas su duomenimis apie leidėją ir leidimo metus nupjautas, todėl pateikiami tik apytiksliai duomenys. Leidinėlį Chylinskis atsivežė į Lietuvą kartu su išspausdinta Senojo Testamento dalimi, kurią pristatė 1661 metų Vilniaus provinciniam sinodui. Knygelė saugoma Upsalos universiteto bibliotekoje, jos perrašą ir vertimą į lietuvių kalbą su komentarais ir įvadiniu straipsniu *Knygotyroje* paskelbė Ingė Lukšaitė (2000: 248–274). Nors lotyniškas leidinėlis papildytas dviem skyreliais – dedikacija LDK evangelikų reformatų bažnyčios globėjams ir jos dvasininkams *Illuſtriſſimo ac Celſiſſimo PRINCIPI, DOMINO. DN. BOGUSLAO RADZIWIL* [...] *Nec non Nobiliſsimis, Magnificis & Generoſis Dominis etc. etc.* [...] ir Franekerio akademijos rektoriaus C. Munsteraus bei akademijos sekretoriaus bibliotekininko G. Kaldenbacho rekomendacija *RECTOR MAGNIFICUS & SENATUS Academiæ FRISIORUM quæ eſt FRANEQUERÆ, LECTORI Salutem in Domino* – jis yra mažesnės apimties: jį sudaro keturi lapai (septyni puslapiai, paskutinis puslapis tuščias). Tekstas labiau suspaustas, smulkesnis, inicialų raidės padidintos, bet be papuošimų. Skyrių pradžioje nebėra puošnių vinječių.

RATIO [...] įrištas į konvoliutą drauge su kitais šešiais leidiniais (signatūra: Språkvet. Allm. Grafik [58: 222]). Konvoliuto nugarėlė ir kampai baltos odos, viršelis apklijuotas smėlio spalvos popieriumi su taškytiniu raštu. Formatas: 14,1x18,1 cm. Knygelė išspausdinta tokiame pat popieriuje kaip ir *Account* [...], spalva natūrali, vandenženklių nematyti. Antraštiniame lape – pavadinimas ir vinjetė, dalis lapo apačioje nupjauta. Puslapių numeracija prasideda nuo antrojo numerio pirmame teksto puslapyje, skaitmenys surinkti ties puslapio viduriu viršuje arabiškais skaitmenimis, lenktiniuose skliaustuose.

Tekstas išspausdintas antikva, dalių pavadinimai – kursyvu, knygelės pavadinimas – mišriai.

iij. Chylinskio Senojo Testamento vertimo Londono egzempliorius

Vienintelis išlikęs egzempliorius, ligi šiol nei visas, nei atskiromis ištraukomis neskelbtas (dabartinis šifras C 51.b.13, ankstesnis – C 36.c.18). Geros būklės, įrištas Britų muziejuje 1928 metais. Muziejus 1893 metų birželio 21 dieną spaudinį pirko Londone iš firmos *Clement Palmer and Co* už 2 šilingus. Netrukus apie leidinį spaudoje paskelbė Britų muziejaus bibliotekos darbuotojas J. Naaké (1893: 1105).

A1 *verso* ir L8 *verso* puslapiuose raudonos spalvos Britų muziejaus antspaudai: „No 6 BRITISH MUSEUM 21 JU 93“, t. y. 1893 06 21. Šis antspaudas Britų muziejuje buvo naudojamas žymėti dokumentams, įsigytiems po 1870 m. liepos 29 d.

Knygos kietviršiai aptraukti mėlynu popieriumi, ant smėlio spalvos popierinės nugarėlės užklijuota tamsiai raudonos spalvos juostelė su aukso raidėmis įspaustu užrašu: „LITHUANIAN BIBLE. CHYLINSKI". Kreminės spalvos semtas popierius su vertikaliomis tankiosiomis linijomis, be pastebimų vandens ženklų. Popieriaus kraštai neapipjaustyti, nelygūs, apibrizgę. Knygos formatas: 12x18 cm, *in octavo*.

Pirmame priešlapyje ranka užrašyta: „Pentateuchus et Josua pars Lithuanica versa a m^ro^ Samuelo Boguslao Chylinski."[a] Žemiau pieštuku prirašyta pastaba: „The Lithuanic is said to be closely allied to the Sanscrit."[b] Antrame lape įrištas lenkiškai rašytas Estreicherio laiškas: „Kraków 11 lipca 93. Kochany Panie! Uprzejmie dziękuję za podaną mi wiadomość o Kupnie Biblii litewskiej wydania Chylińskiego. Istotnie rzadkość pierwszorzędna mająca wartość z powodu języka. Dotąd znany był egzemplarz Akademii Duchownej w Petersburgu pochodzący z Wilna. Opisuję go w mej Bibliografii tom 13^ty^ str. 40. podając zarazem bibliografię tego przedmiotu za wskazówką nieodżałowanej pamieci Maur. Stankiewicza, ktory szeroko się rozwodzi o tej książce. Więc obecnie są dopiero dwa egzemplarze znane. W tym roku skończę druk tomu 13^go^ i w nim zawartą będzie cała litera B. Tak więc Bibliografia tworzy się powoli ale bez odpoczynku i przerwy. Przyjm koleżeńskie pozdrowienie Estreicher."[c] Toliau įdėtas laiško vertimas į anglų kalbą. Laiško tekstą su vertimu į lietuvių kalbą 1996 metais publikavo Britų muziejaus bibliotekos Slavų ir Rytų Europos kolekcijų skyriaus vadovė Janet Zmroczek (1996: 94).

Knyga išspausdinta Ewano Tyloro spaustuvėje Londone. Pagrindinė Tyloro spaustuvė buvo Edinburge. Tuo remdamasis Neubaueris (1891: 467) tvirtino, jog Chylinskio Biblija esą buvo spausdinama Edinburge. Pasikliaudami Neubaueriu, šį teiginį kartojo daugelis tyrėjų, tačiau, įvertinus Steele'o (1907: 62) pateiktus argumentus, matyti, kad Londone Tyloras turėjo dar vieną spaustuvę, su kuria bendradarbiavo Chylinskis, todėl nereikėtų abejoti nuo seno žinoma Chylinskio Biblijos spausdinimo vieta.

Antraštinio lapo nėra, puslapių numeriai pažymėti viršutiniame išoriniame puslapio krašte. Numeracija prasideda nuo pirmosios Mozės knygos pradžios. Yra klaidų: 19 puslapis pažymėtas 27 numeriu; 65 puslapis pažymėtas 63 numeriu; vietomis praleista spaudos lanką žyminti raidė; vietoj 71 puslapio parašytas 73; vietoj 84 – 74; 111 puslapio numeris išspaustas vidiniame puslapio kampe (sukeista vietomis su skyrių, arba *paguldymų*, – taip skyrių pavadinimus rašė Chylinskis – numeriu); vietoj 143 puslapio numerio išspausdintas 144; vietoj 147 – 148; vietoj 150 – 152. 137–140 puslapių numeracija nuosekli, tačiau sukeistas vietomis 138 ir 139 puslapių tekstas. Todėl beveik visas trečias skyrius ir ketvirto skyriaus pradžia įsiterpė į antrąjį skyrių, o 140 puslapyje tęsiamas 138-ame nutrūkęs 4 skyriaus tekstas.

Lankų signatūros pažymėtos didžiosiomis raidėmis A, B, C, D, ..., L ir didžiosiomis raidėmis su skaičiais A1, A2, A3, A4, B1, B2, B3, B4, ..., L1, L2, L3, L4 puslapio apačioje priešais kustodą. Vienas lankas apima 16 puslapių.

Nuo pirmo iki šešiolikto puslapio, t. y. A lanko, tekstas ranka apvedžiotas siaurais raudonais rėmeliais. Raudonos vertikalios linijos įrėmina du teksto stulpelius ir atskiria juos nuo abiejose puslapio pusėse stulpeliais surašytų nuorodų į paralelines vietas. Viršutinė puslapio antraštė išryškinta horizontaliomis raudonomis linijomis. Toliau, nuo 17 puslapio iki spaudinio pabaigos, rėmelių nebėra.

Biblijos knygų pavadinimai pateikti didžiosiomis raidėmis puslapio centre, po

[a] „Penkiaknygė ir dalis Jozuės knygos; į lietuvių kalbą išversta pono Samuelio Boguslavo Chylinskio."

[b] „Sakoma, kad lietuvių kalba labai artima sanskritui."

[c] „Krokuva, 1893 liepos 11. Mielas pone! Nuoširdžiai dėkoju už man perduotą žinią apie Chylinskio išleistos lietuviškos Biblijos pirkimą. Tikra retenybė, visų pirma vertinga dėl savo kalbos. Iki šiol buvo žinomas Peterburgo dvasinės akademijos bibliotekos egzempliorius, atgabentas iš Vilniaus. Jį aprašiau savo Bibliografijos 13-ojo tomo 40-ame puslapyje, kartu pateikiau šio leidinio bibliografiją, atsižvelgdamas į šviesios atminties Maurycijų Stankiewiczių, kuris daug rašė apie tą knygą. Vadinasi, šiuo metu yra žinomi du egzemplioriai. Šiais metais bus baigtas 13-ojo tomo, kuriame yra visa B raidė, spausdinimas. Taigi Bibliografija juda pamažu, bet nepaliaujamai ir be pertrūkių. Siunčiu draugiškus linkėjimus. Estreicheris."

pavadinimo einantis turinys išspausdintas atskirame bloke vienu stulpeliu, mažieji, arba skyrių, turiniai ir Biblijos knygų tekstas išspausdintas dviem stulpeliais.

Viršutinėje puslapio antraštėje nurodytas puslapio numeris, Biblijos knygos pavadinimas ir Biblijos skyriaus (*paguldymo*) numeris. Kairiajame atvarto puslapyje greta puslapio ir skyriaus numerių pateikiamas Biblijos knygos pavadinimas (Genesis; Exodus; Leviticus; Numeri; Deuteronomium; Jozue); dešiniojo puslapio antraštinėje eilutėje, be puslapio ir skyriaus numerio, yra ir Biblijos knygos numeris.

Puslapių pabaigoje įdėti kustodai. Kustodą sudaro pakartotas kito puslapio pirmas žodis, jei kitame puslapyje prasideda nauja eilutė – jos numeris ir pirmas žodis. Pirmosios skyriaus eilutės numeris dažniausiai praleidžiamas (p. 3, 16, 27), pakartotas tik 9 puslapyje. Jei žodis perkeltas į kitą puslapį, kustodas pakartoja į kitą puslapį perkeltą žodžio dalį.

Tekstas išspausdintas labai smulkia, bet aiškiai įskaitoma antikva. Eilutės labai suspaustos; antraštės užrašytos didžiosiomis raidėmis antikva, kai kurie antraščių žodžiai ir mažieji (*paguldymų*, arba skyrių) turiniai – kursyvu.

Chylinskio Biblijos vertimo Londono egzemplioriuje yra tokios knygos: Pradžios, Išėjimo, Kunigų, Skaičių, Pakartoto Įstatymo ir Jozuės (baigiasi XV skyriumi).

iiij. Chylinskio Senojo Testamento dalis iš Berlyno egzemplioriaus kopijos

Baigiant rengti Chylinskio Senojo Testamento Londono egzemplioriaus faksimilinę publikaciją, kaip jau buvo minėta, Vilniaus universiteto bibliotekoje tarp profesoriaus Jano Otrębskio testamentu Vilniaus universiteto bibliotekai paliktų knygų buvo rasta Berlyno egzemplioriaus kopija. Iš rastosios kopijos publikuojama Londono egzempliorių papildanti dalis (177–384 p.).

Berlyno egzemplioriaus atvartas nufotografuotas į lapą, kurio matmenys 17,5x25,4 cm (originalo atvartas šiek tiek sumažintas), kopijoje knygos matmenys skirtinguose puslapiuose svyruoja nuo 11,3x15,9 cm iki 11x15,5 cm. Kopijos lapai suvynioti į ploną popierių, kuriame pieštuku padaryta keletas įrašų, iš jų įskaitomas žodis *Jozue*, data *23.02.58* ir sutrumpinimai *B.Chyl. (f) S.T.* Lapų kairiojo kampo apačioje lapeliai su skaičiais – tai kopijos kadrų numeriai. Pirmasis lapas pažymėtas numeriu 8214, paskutinio kadro numeris – 8391, kai kur lapelis su numeriu neuždėtas, bet eilės numeris skaičiuojamas visur. Suvyniota kopija laikoma aplanke, ant kurio užrašyta: *brak: (8241. 8265)*, toliau: *(8213–8210)*, *(8266–8391)*, *(8213–8391)*, *(8242–8261)*. Trūksta lapų, pažymėtų numeriais 8241 (p. 52–53) ir 8265 (p. 100–101). Berlyno egzemplioriaus kopijos fragmentas su numeriu lapo apačioje:

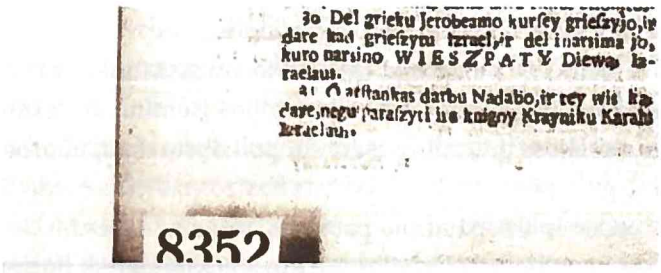

Pirmojo atvarto kairėje pusėje ranka užrašyta signatūra: *Biblia sacra. Oct. 9.*, kitoje eilutėje (greičiausiai pieštuku) *XVIII, 270.* Toliau neįskaitoma frazė. Trečioje eilutėje įrašas: *Th.B.П.o.15.* Dešiniajame puslapyje viršuje šifras *1894.1355* ir du apvalūs antspaudai su užrašais: „Bibliothek des Marienstiftsgymnasiums zu Stettin" ir „Ex Biblioth. Regia Berolinenſi." Antrojo atvarto kairiajame puslapyje ranka užrašyta: *vgl. Centralbl. F. Bibl. Wesen XV, 531.* Dešiniajame puslapyje Müllerio ranka užrašyta antraštė, jo autografas ir Berlyno karališkosios bibliotekos apvalus antspaudas. Daugiau jokių ranka darytų įrašų nėra.

Berlyno egzempliorius baigiasi 384 puslapiu, 337–368 (22-o ir 23-io lankų) trūksta. 336 puslapis baigiasi II. Kronikų knygos 13,3 eilute *iſz aſztoniu ſzymtu tukſtanciu iſzrynktu wiru, budru gałunu*, o 369 puslapis prasideda Nehemijo 8,1 eilutės fragmentu *Ó kad atajo ſekmas Meno.* 384 puslapis nutrūksta ties Jobo 6 skyriaus įvadu *uź nemalone barime prieźaſciu jo, 24. meldżia kad prieteley jo lautus nog tokiu.* 336 ir 369 puslapiai nufotografuoti viename atvarte į vieną kadrą.

Teksto išdėstymas, šriftas, puslapių antraštės, kustodai – viskas yra taip pat kaip ir Londono egzemplioriuje.

Publikuojamoji Londono egzemplioriaus tekstą papildanti dalis yra 177–384 puslapiai. Numeruojant puslapius buvo padaryta klaidų: 195 puslapis pažymėtas 191 numeriu; vietoj 207 puslapio užrašytas 209; 210 puslapis pažymėtas 110 numeriu; vietoj 216 numerio išspausdintas 215; vietoj 268 – 269; vietoj 335 – 315; 382 puslapis pažymėtas 383 numeriu. Lankų signatūros pažymėtos didžiosiomis raidėmis M, N, O, P, Q, R, S, T, V, X ir didžiosiomis raidėmis su skaičiais M1, M2, M3, ..., X1, X2, X3, X4; paskutinės signatūros yra Aa (369 puslapis) ir Aa1 (371 puslapis). Kai kurios lankų signatūros praleistos: M2, N, O, O2, O3, P, P2, X2.

Iš Berlyno egzemplioriaus kopijos publikuojamos tokios Senojo Testamento knygos: Jozuės (nuo XVI skyriaus), Teisėjų, Rutos, 1 Samuelio, 2 Samuelio, 1 Karalių, 2 Karalių, 1 Kronikų, 2 Kronikų (nutrūksta XIII skyriaus pradžioje), Nehemijo (nuo VIII skyriaus), Esteros ir Jobo knyga (nutrūksta ties Jobo VI skyriaus įvadu).

v. Papildomos ištraukos iš Vilniaus egzemplioriaus

Kaip žinoma iš aprašymų, didžiausias Chylinskio Senojo Testamento egzempliorius, vadinamasis Vilniaus egzempliorius, yra 416 puslapių ir baigiasi 50-osios Dovydo psalmės 6-ąja eilute. Pagal Pliaterio aprašymą, šiame egzemplioriuje trūksta 336–353 puslapių. Taigi Vilniaus egzempliorius 47 puslapiais didesnis už Berlyno egzempliorių.

Kai kurias Vilniaus egzemplioriaus vietas perrašė Jurgis Pliateris (rankraštis paskelbtas: Jurgutis, Žukas 1963: 193–203), nedidelių fragmentų publikavo Quandtas (1735 metų Biblijos pratarmėje), Jocheris (1842: 109–111), Volteris (1887: 71–102) ir Stankiewiczius (1886; 1889: 55–57). Šiuose perrašuose yra keletas fragmentų, kurių nėra Berlyno egzemplioriaus kopijoje. Tų fragmentų ir atitinkamų vietų iš *Statenbijbel* skaitmeninės kopijos skelbiamos šiame leidinyje: Jobo 19, 25–27 (Quandt 1735; publikuojama iš LNB egzemplioriaus, šifras: LC 610013); 40 Psalmė 1–5 (Wolter 1887: 102; publikuojama iš LNB egzemplioriaus, šifras: C rus. 7/888).

vj. *Statenbijbel* egzempliorius

Leidinyje skelbiamos Amsterdamo universiteto bibliotekoje saugomos 1639 metais Amsterdame Th. Jacobssono ir Fr. Stamo spaustuvėje išleistos *Statenbijbel* skaitmeninės kopijos. Knygos šifras: UBM: 076–13, UB magazijn. Juodos odos viršelis apdorotas taip, kad primintų ruonio odą: XVIII a. medžio kietviršis. Pirmajame priešlapyje angliška proveniencija – 50x70 mm lipdė su užrašu *Minto* ir ranka užrašyta nuoroda *Bible 2.6*. Knygos pabaigoje kelios rankraštinės pastabos apie velnią XVII a. olandų kalba.

Bloko kraštai paauksuoti, išoriniai viršelio kraštai apkaustyti metaliniais papuošimais. Knyga išleista *in octavo*, formatas 12x18 cm.

Antraštiniame lape raižinys, kuriame pavaizduoti vartai su kolonomis, tarp kolonų užrašytas pavadinimas: *Biblia, dat is: de gantſche H. Schrifture*. Virš kolonų – atversta Biblija su tekstu iš 19 psalmės 8 eilutės ir 1 Petro laiško 1, 25: *De Wet des Heeren is volmaeckt bekeerēde de Ziele: de getuygeniſſe des Heeren is gewis / den ſlechten wijſheyt gevende*[a] (Pſ. 19: 8) ir *Het Woort des Heeren blyft in der eeuwicheyt: ende dit is het Woort dat onder u verkondicht is*[b] (1 Petr. 1, 25). Kolonų apačioje Suvienytųjų provincijų herbas su užrašu *Eendracht maeckt macht* „Vienybėje stiprybė“ ir panoraminis Amsterdamo miesto vaizdas.

Tolesniame lape *recto* ir *verso* pusėse Nyderlandų Generalinių luomų autorizacija, kuria Generaliniai luomai skelbia skleidžią teisingą ir tikrą krikščionišką reformatų tikėjimą ir iš originalo kalbų, remdamiesi 1618 ir 1619 metų Dordrechto sinodo nutarimais, išverstą Šventą Dievo Žodį. Generaliniai luomai, vadovaudamiesi Suvienytųjų Nyderlandų Valstybės Tarybos teikimu, aprobavo ir autorizavo šį vertimą, kuris turi būti naudojamas visose Nyderlandų bažnyčiose bei mokymo įstaigose. Sprendimas patvirtintas Generalinių luomų susirinkime 1637 metų liepos 29 d. Hagoje.

Statenbijbel tekstas pradėtas spausdinti nuo įvadų į Senojo ir Naujojo Testamento knygas. *In folio* išleistose *Statenbijbel* šie įvadai buvo spausdinami kiekvienos knygos pradžioje, o pigesniuose *in octavo* leidimuose jie sudėti į vieną vietą knygos pradžioje arba gale. Po jų eina visų Šventojo Rašto knygų registras, iš kurio matyti, kad knygą sudaro tokios dalys: Kanoninės knygos (Senasis ir Naujasis Testamentas) ir Apokrifai. Turinyje nurodyta, kiek skyrių sudaro kiekvieną knygą ir kuriame lape yra knygos pradžia.

Po turinio prasideda Senojo Testamento tekstas – pirmoji Mozės knyga. Knygos pavadinimas išspausdintas lapo viršuje padidintu šriftu didžiosiomis ir mažosiomis antikva raidėmis pramaišiui. Tekstas išdėstytas dviem stulpeliais. Mažieji, arba skyrių, turiniai išspausdinti petitu, o pats knygos tekstas – fraktūra. Inicialas padidintas, papuoštas ornamentu, pirmasis žodis – didžiosiomis raidėmis, antikva. Eilučių numeriai surašyti ne pačiame tekste, o pažymėti pagal centrinę ašį, skiriančią du teksto stulpelius. Paraštėse užrašytos nuorodos į paralelines vietas, pačios nuorodos pateiktos gotišku šriftu, o jas žyminčios mažosios raidės tekste ir paraštėse – antikva.

Paginacija pradedama pirmąja Mozės knyga, žymimi tiktai lapai (Fol:1; Fol:2 etc.) dešiniajame atvarto kampe viršuje puslapių numeravimo klaidos.

[a] „Tobulas yra VIEŠPATIES Mokymas, – atnaujina gyvastį; VIEŠPATIES įsakai yra teisingi, – paprastus žmones daro išmintingus.“ (A. Rubšio vertimas.)

[b] „tik Viešpaties žodis išlieka per amžius. Toks yra žodis, paskelbtas jums kaip geroji naujiena.“ (Č. Kavaliausko vertimas.)

„Bet ʒodiꝺ Wießpatiꝺ atliekt and amʒiu: ó taꝺ tey ira ʒodiꝺ kurſey apiſakitaꝺ ira terp juſu.“ (S. B. Chylinskio vertimas.)

Puslapio viršuje esančiose puslapinėse antraštėse gana daug informacijos: centre nurodytas knygos pavadinimas, skyriaus numeris ir keliais žodžiais nusakytas žemiau išspausdinto teksto turinys, o dešiniajame atvarto kampe dar nurodytas ir lapo numeris. Puslapio pabaigoje išspausdinti kustodai.

Leidinyje skelbiamos Chylinskio Senojo Testamento vertimo išlikusią dalį atitinkančios *Statenbijbel* faksimilės: Kanoninės knygos nuo Pradžios iki Jobo knygos VI skyriaus ir trumpas fragmentas iš 40 psalmės.